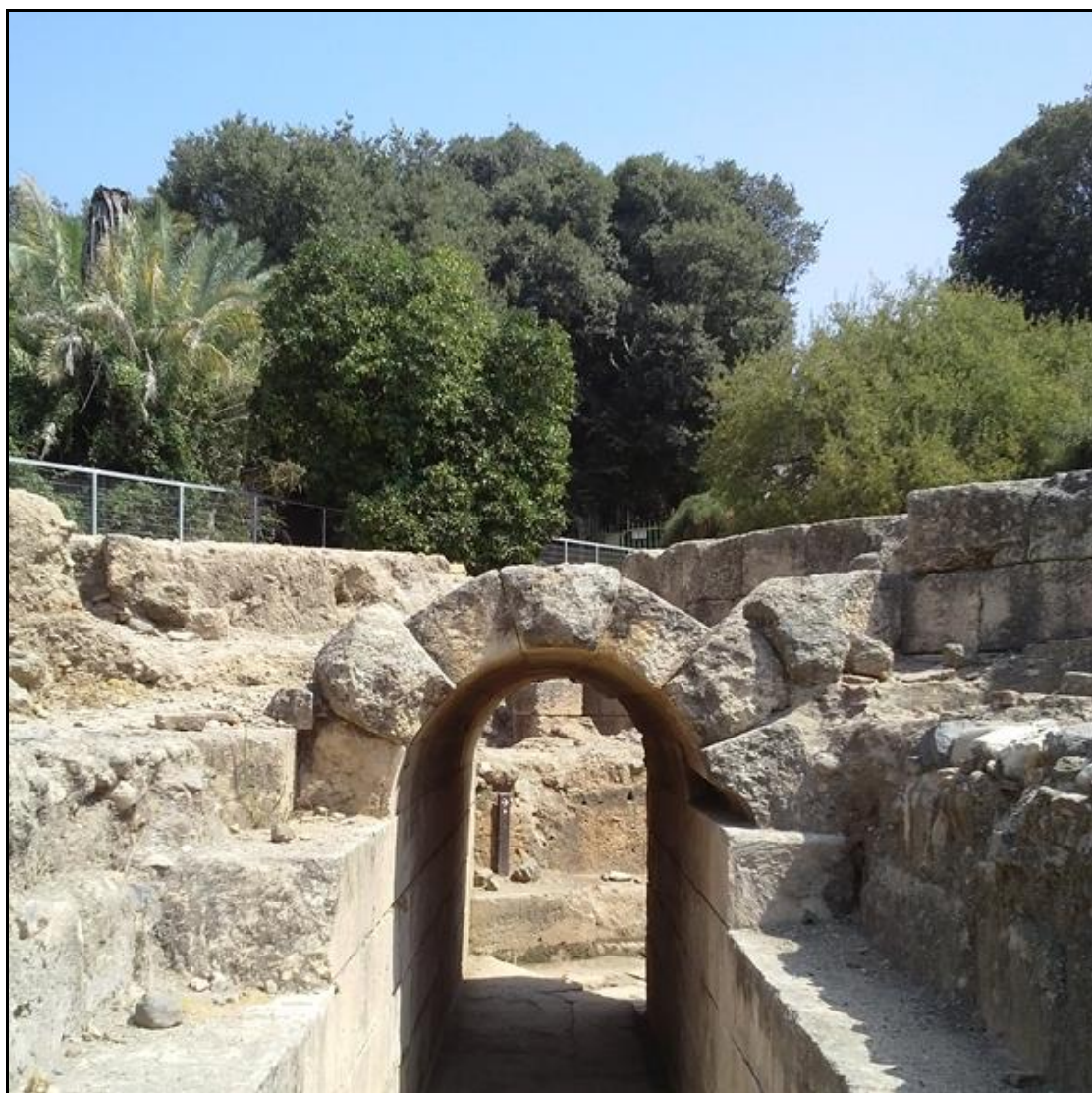

פילו אמר

אימרות פילון היהודי

יאלא ביטון

© כל הזכויות שמורות ליגאל ביטון.

קרית-שמונה, תשע"ו 2016.

אתר המחבר : https://archive.org/details/@igal_biton

בשער : ארמון אגריפס בבניאס. צילום המחבר, 6.9.2015

• התוכן

4 הקדמה
6 אימרות חוכמה
12 אימרות אמונה
16 אימרות חגים ובית-המקדש
22 אימרות תורה
31 מקורות עיקריים

• הקדמה

יוסף בן-מתתיהו העיד על פילו ב"קדמוניות היהודים", כך: "אבל פילו, ראש המשלחת היהודית [אל הקיסר גאיוס] **איש דגול מכל הבחינות**, אחיו של אלכסנדר האלברך [הממונה על המיסים במצרים] ולא אחד שאינו בקי בפילוסופיה, התכוון להשיב על ההאשמות האלה [נגד היהודים]. אבל גאיוס אסר עליו [לדבר] והראה לו את הדרך החוצה. הוא [גאיוס] כעס כל-כך, עד שהיה ברור שהוא עומד להתעלל בהם קשות. ופילו שנעלב, יצא החוצה ואמר ליהודים שהיו עימו שעליהם להתחזק [דווקא]. כי נראה מדבריו של גאיוס שהוא אכן כועס עליהם, אבל למעשה הוא כבר הפנה את אלהים נגדו" (י"ח, ח' 1).

פילו הידוע בעברית בכינויו "פילון האלכסנדרוני", חי בשנים 15 לפה"ס - 45 לספירה, כלומר בערוב ימי בית-המקדש השני. מתוך כתביו שהיקפם גדול מאד, משתקפת האמונה של יהודי מצרים אשר גדלו על ברכי תרגום-השיבעים והפילוסופיה היוונית. יש להבין שתרגום-השיבעים איננו רק תרגום, אלא גם פירוש לתורה, לפי שיטתם של אותם שיבעים ושניים חכמי ירושלים מאמצע המאה ה-3 לפה"ס. למשל, בתורה שבידינו כתוב: "ויהי ער בכור יהודה רע בעיני השם וימיתוהו השם" (בראשית ל"ח 8). אבל הם כתבו: "וער בכור יהודה היה רע לפני השם ואלהים הרג אותו". ההבדל בין שני הנוסחים מהותי ופילו שהבחין בכך כתב: "אתה רואה שלא השם הדובר כאן הוא ההורג, אלא אלהים" ("פירוש הסמוי", ג' 73). והוסיף: "שילבתי בעקביות יחד, את מה ששמעתי עם מה שקראתי" ("חיי משה" א' 4), כי ינק לא רק מהתורה המתורגמת הכתובה, אלא גם מזו שבעל-פה. והוא כתב לא רק מדעתו, אלא גם משל אחרים. פילו, חסיד תרגום-השיבעים, חי ופעל במקום שבו נכתב התרגום (מצרים) ושממנו שבו 120,000 היהודים לירושלים, בעקבות מעשה אותו תרגום. והוא יורשם וממשיך דרכם של מתרגמי-השיבעים, שהרי גם עליהם נאמר: "אשר לא לבד [רק] ספרי-היהודים היו באמנה [נאמנים] איתם, אלא גם לימודי היוונים ומידותם" (אגרת אריסטאס, 121).

פילו ודאי לא נמנה על הפרושים, וראייה אחת לכך היא יחסו לבשר-וחלב כשכתב: "ואם מישהו תאב [לבשל] בשר עם חלב - שיעשה כן מבלי לגרום לעוול כפול של חוסר-אנושיות וחוסר יראת-שמים. [הרי] יש אינספור עדרים בכל מקום" ("המידות הטובות", 144). **גם על הצדוקים ודאי לא נמנה**, וראייה לכך היא פירושו לספירת-העומר שתואמת דווקא למנהג הרבני ("החוקים לפרטיהם", ב' 162). כמו-כן, להבדיל מהצדוקים, הוא דבק בפרשנות והאמין בחיים שלאחר המוות (ב"הכרובים" 114, כתב: "אז [אחרי המוות], נובל במהרה ללידה מחודשת"). ב"הכרובים" 42, הוא אף יצא בביקורת הנוקבת הזו: "אבל אנחנו לא נהיה פרשנים או דרשנים של הסודות הקדושים, לאלו הנגועים במחלה חשוכת-המרפא של גאוות-השפה והביטויים המפולפלים, המלהטטים מנהגים בדויים ומודדים טהרה וקדושה על-פיהם בלבד".¹ ובתרגום קולסון (Colson F.H): "אין להם אמות-מידה אחרות לטהרה וקדושה, מלבד מילותיהם ומשפטיהם הריקים ופולחן הטכסים המגוחך שלהם". באומרו "גאוות השפה", ניכר שהתכוון לעדה או מפלגה שחבריה היהודים היו בקיאים בעברית ובארמית.

פילו הילל את האיסיים והושפע מהפיתגוראים (בפרט מתורת המיספרים), אבל **ניכר שהושפע במידה הרבה ביותר מהתראפויטים**, שפעלו באיזור מגוריו באלכסנדריה ושאת מישנתם הציג ב"חיי ההגות". **הדמות הנערצת עליו ביותר היתה כמובן משה ואחריה ירמיהו הנביא** שהתגורר גם הוא במצרים. אודותיו הוא כתב: "אני שהתבוננתי בנביא ירמיהו ולמדתי [מכתביו] שלא היה רק מצוי בסודות הקדושים, אלא גם פרשן ודרשן גדול שלהם, לא היססתי להיות תלמידו" ("הכרובים", 49).

¹ יאנג תרגם לאנגלית: "Juggling Tricks of Manners".

רבי עזריה מן-האָדומים (De Rossi), פירסם בשנת 1574 במנטובה איטליה, את סיפרו "מאור עיניים". בספר זה הוא דן בכתבי פילו ובן-סירא, וכן תרגם שם את אגרת-אריסטאס לעברית. הוא שיבח את פילו, אבל גם מתח עליו ביקורת וכתב כך: "החילותי מראש לכנותו, קרוב להוראת שמו הנזכר [פילון], ידידיה² ואלכסנדרוני, באשר היה מתושבי אלכסנדריאה ... אשר היה מנקובי ראשית בני-עמנו, מעט קודם לחורבן [בית] שני ... האיש הזה ידידיהו האלכסנדרוני, בעל הלשון היווני ומהיר לדבר בו צחות, ככל תופשי חרט-אנוש לכתוב על ספר. ואשר הללווהו הסופרים לאמר, שככה נדמה בהליכותיו לאפלטון ... נמצאו ממנו שלושה וארבעים [43] חיבורים נדפסים יחד, אשר בקצתם גם כן עדות על אחרים שלא באו לידינו. רובם דרושי תורה שבכתב, אשר הוא מרבה לספר בשיבחה ובמעלת אדונו משה השילוח לתתה לנו. הוא היה פילוסוף גדול, בקי בספרי אפלטון ואריסטו וכל חכם אחר, אשר יצא לו מלפניו שם בגויים ...

[עד כאן השבח ומכאן הביקורת:] כי אם שום תשים לפניך נוסח השיבעים [תרגום-השיבעים], ולעומתו תראה כל הפסוקים השונים אשר כתב ידידיה, הלא כאורך ספריו תמצאם אחד לאחד דומים ושונים ... ובמקום 'אהיה אשר אהיה' [שמות ג' 14], אמר 'הנמצא אשר הוא נמצא' - כאילו ראה פירוש הרב [הרמב"ם] המורה [בסיפרו 'מורה נבוכים'] חלק א' פרק ס"ג [שפירש אותו הדבר] ... והוא ידידיה, אשר לא ידע להתבונן בארמי [בשפה הארמית] ... ועם המצא אומנם במשך ספריו, כמה שמות מבוארים כפי הוראתם בלשוניו [עברית], אין ספק אצלי שלא היה זה מידעו בהם ...

וזה ידידיה, כמה פעמים מצאתיו במחלת כמגנב [מסיט] דבר השם ממשמעו, לשום כל עצם הסיפור, מורה על איזו חוכמה והשקפת-שכל ... לעיניי הגן אשר נטע האלדים בעדן כתב, וזו לשונו: 'אל תחשוב שהגן ההוא היה כגינות ופרדסים הנמצאים אצלנו' ... וכבר הראה הרמב"ן ז"ל בשער הגמולי מכמה הוכחות ודברי רבותינו, היות הגן ההוא נמצא ואמיתי בפועל ... [וכדבר] האלדי רבי שמעון בר-יוחאי במדרש הנעלם [ספר הזוהר, פרשת בהעלותך] וזו לשונו: 'ווי לההוא בר נש דאמר, דהא אורייתא אתיא לאחזאה סיפורים דעלמא וכו'. אלא כל מילין דאורייתא - עלמא עלאה ועלמא דתתא וכו' [בחד מתקל יתקלו. ובעברית: אוי לאותו אדם שאמר שהתורה הזו באה להראות סיפורי-אגדה ... אלא כל המילים בתורה - עולם שלמעלה ועולם שלמטה - במשקל אחד נשקלו] ... [והמשיך ר' עזריה:] 'אין מקרא יוצא מידי פשוט' ... כל כתוב אשר חז"ל הטוהו מעט מפשרו, להוציא ממנו על פי קבלתם איזה שיהיה מכל הדינים; הרי הוא מפרש אותו באם למקרא בלבד [לפי הכתוב בלבד] ומתרגם כל פסוק כצורתו, לא יסור ממנו" ("אמרי בינה", דף ל"ב-מ"א).

פילו אכן הפליג בפירושים סמויים, עד כי לא פעם המקור הפשוט ננטש. כך למשל, בדברים כ' 5 - 8 מתוארים דיני-מלחמה מציאותיים-פשוטים, ככתוב: "מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חנכו, ילך וישוב לביתו". אבל הוא פירש זאת בצורה מופשטת לחלוטין כשאמר: "לא מדובר כאן על בית או כרם ... אלא מדובר כאן על יכולות-הנפש" ("החקלאות", 157). נראה שנהג כך משתי סיבות עיקריות. האחת, משום שדגל בשיטה זו דווקא ועל-כן כתב: "כמעט לכל [אן] לפחות לרוב החוקים בתורה יש משמעות סמויה" ("יוסף", 28). וכן: "אלה האמונים על ההסבר הרישמי-מילולי, ועל הפירוש הגלוי [הפשט] של החוקים [בתורה] ... אבל אנו, המונחים על-ידי השכל-הישר העומד לשרותינו, נפרש זאת לפי ההסבר [הסמוי] שיהיה מוכן לחשוף בפנינו" ("הפיכחות", 33). וכן: "באופן שאיננו [הכתוב בבראשית ל"ז 14 - 15] אלא מצווה עלינו, לנטוש את הפשט של הכתוב" ("הרע אורב לטוב", 15). והסיבה השניה היא, שביקש ליישב את התורה עם הפילוסופיה היוונית וההשכלה-הכללית, שעל

² ונראה שזהו קיצור השם "תאופילוס" המוזכר באגרת אריסטאס, פסוק 49. בעברית השתרש כידוע השם "פילון", והייתי מציע "אהוד", "אהוביה" או "רעואל".

ברכיהן גדל. הסכנה בפירוש הסמוי, ולא רק של פילו אלא של כל פרשן מאז ועד היום, היא נטישת הפירוש הפשוט המקורי. ועל כך אמר רב כהנא בחוכמה: "אין מקרא יוצא מידי פשוטו" (בבלי, שבת דף ס"ג). ובן-סירא הקדמון אמר: "פלאות ממך אל תדרוש ומכוסה ממך אל תחקור. במה שהורשית התבונן ואין לך עסק בניסתרות" (גי' 19).

להלן מבחר מאימרות פילו, 200 במיספר. את רובם ככולם תרגמתי מהמהדורה האנגלית של צ'ארלס דיוק יאנג (Charles Duke Yonge). ציטוטים מ"המשלחת לגאיוס" ו"נגד פלאקוס", הבאתי מתרגומו של מנחם שטיין. ציטוטים אחדים (כגון "יוסף") תרגמתי מהמהדורה האנגלית של פרנסיס הנרי קולסון (Francis Henry Colson) וצינתי זאת בהערות. תהנו!

• אימרות חוכמה

1. "זה בלתי-אפשרי להביא לשלמות את הדברים הגדולים, לפני [שהצלחת לעשות זאת] בדברים הקטנים" ("חיי משה", א' 62). ראו משלי ד' 26.
2. "לכל הדברים בעולמנו, הנטיה להשתנות להיפוכם: שמים מעוננים לבהירים, סופה סוערת לרוח שקטה ורוגעת ... לא כל שכן בעיניי אנשים, הנוטים להשתנות" ("חיי משה", א' 41).
3. "אלו השוכחים טובות [כפויי-טובה], יוותרו ללא ישועות" ("חיי משה", א' 58).
4. "חיים שלמים של אדם יהיו קצרים מידי, אם ירצה ... לתאר באופן מלא את כל המתרחש, אפילו בחלק אחד שלם בעולם" ("חיי משה", א' 213).
5. "כי יופי הגוף ... אין לו כי אם תקופה קצרה ... אבל יופי התודעה ... איננו מתפוגג או נחלש בחלוף העיתים" ("חיי משה", ב' 140).
6. "קבוצת-הכוכבים 'העגלה הגדולה', שבני-אדם מכנים 'מדריכת הימאים' [באמצעותה מוצאים בין-היתר את 'כוכב הצפון'], מורכבת משיבעה כוכבים [בדיוק] ... [וגם] הפליאדות [כימה, המכונה גם 'שבע האחיות'], מורכבת משיבעה כוכבים שבזריחתם ובליקויים מביאים טובות גדולות לכלל האנושות ... כאשר הם עומדים לזרות, הם מביאים את בשורת הקציר המשמחת ... החלק העיקרי והמושל בגוף-חי הוא הראש ובו שיבעה חלקים חיוניים ביותר: שתי עיניים, כן גם מספר האוזניים, שני נחיריים, והפה המשלים לשבע" ("בריאת העולם", 114 - 119).
7. "כשם שגוף האדם מתרומם לעיתים מעל לארץ ומשתמש במעברים גבוהים, כך אפשר לכוונתו בצדק יצור החוצה את האויר" ("בריאת העולם", 147). וב"נצחיות העולם" 63, כתב: "אם משהו בפריחת האביב ישא כנפיים ויתרומם אל-על ויביט מטה ממרום גובהו אל ההרים".
8. "כי המתחמק מעמל, הוא גם מתחמק מהטוב" ("חיי משה", ב' 184).
9. "[האדם] נולד בן-תמותה ונצחי, בו-זמנית. בן-תמותה ביחס לגופו, אבל נצחי ביחס לתבונתו" ("בריאת העולם", 135).
10. "בבני-אנוש, השכל משול לזכר והחישה לנקבה. התענוג חובר ומצטרף קודם-כל לחושים, ואחר-כך באמצעותם משדל גם את השכל" ("בריאת העולם", 165). וב"חיי משה" ב' 82, כתב: "מאחר והשכל הוא העיקר שבנו, בהחזיקו בשליטון על החושים החיצוניים". וב"השיכרות" 156, כתב: "האמצעים התומכים באדם ושומרים על זקיפותו הם לכאורה הרגליים, אבל למען האמת [אלה] כוחות השמיעה והראייה ... מי שחסר אותם - נופל".

11. "אבל אנשים, בעוד הם חושבים שיש להם בעלות על גופי, אין להם בעלות על ה'אני' האמיתי [שלי]. כי ה'אני' מוגדר על-ידי החלק המובחר שבי, התבונה. ולכן אני מקדיש מעט מחשבה לגוף בן-התמותה, העוטף אותי כמו קונכיה" ("יוסף", 71).

12. "יבדוק-נא כל אדם בתוך ליבו ויבחן את האמת בעצמו ללא צורך בהוכחה ממני, בפרט אם הוא כבר מבוגר [ויראה:] זה שהיה פעם תינוק ואחר-כך הפך לילד, הפך לנער והפך לעלם והפך לבחור צעיר, והפך לאיש מבוגר ולבסוף לזקן. אבל לאן נעלמו כולם? הלא נעלם התינוק אל תוך הילד, הילד אל תוך הנער, הנער אל תוך העלם, העלם אל תוך הצעיר, המבוגר אל תוך הזקן, ולאחר הזיקנה המוות? אולי באמת כל אחד מהשלבים הללו, כשהוא מוריש את שילטונו לבא אחריו, מת מוות-מוקדם. ובכך מלמדנו הטבע [אלהים] בשקט, שלא לפחד מהמוות כקץ הכל, **מאחר וכבר קמנו לתחייה בקלות מהמיתות הקודמות ...**

ושאר מאפייני הגוף, האינס חלומות [אשליות]? האין יופי-הגוף בר-חלוף הנובל בטרם יפרח? הבריאות לא מובטחת ... ובאשר לנכסים החיצוניים, מי לא מבין את ארעיותם? הון עצום נמחק לא-אחת, בתוך יום אחד ... מצרים שלטה בעבר באומות רבות, אבל היום היא משועבדת [לרומאים] ... אתלטים שהתגאו בכוחם בשריריהם ובחוסן גופם וציפו לניצחון מוחץ, נפסלו לא-אחת במבחן [הקבלה] והורחקו מהזירה ... בעוד אחרים שנאשו מלזכות אפילו במקום השני, כבשו את המקום הראשון וזכו בכתר [הניצחון]. יש שיצאו להפלגה בקיץ בעונה הבטוחה וטבעו, ויש שיצאו להפלגה בחורף בציפייה לסערה והגיעו לנמל בשלום ... אלה תהפוכות הגורל לכאן ולכאן ועינייני אנשים מתנדודים כמו על מאזניים לא מאוזנים, מורמים קלות מעלה או מונחתים מטה. ונורא הוא חוסר-הודאות ורב החושך האופף את אירועי החיים. אנחנו מתנהלים כמו מתוך שינה עמוקה ... אירועי-החיים נוהרים לפנינו ואף שנראה כאילו נשארים, הם לא מחכים אפילו לרגע ותמיד זורמים הלאה. ואלו הערים, במחשבתם המתעתעת, אינם שונים במאומה מאלו הישנים ...

כל אחד מהחושים מכשיל את הדעת, בפיתויו אחר מראות שהוא רואה או קולות שהוא שומע ... ומונע מהנשמה ממכלול לקום ולצעוד ללא-נגף, כמו על דרך-המלך. החושים יוצרים את התעתוע בין גבוה לנמוך, בין גדול לקטן ... והנשמה נסחפת במערבולת האימה שהם [החושים] יוצרים ... השמש והירח וכל צבא-השמים ... נעים לפי סדר מותאם [הרמוני] בנהדרת שבמנגינות, בעוד יצורי-הארץ גדושים באי-סדר ותעתועים ... כי חשיכה עמוקה שולטת בהם, בעוד שבשמים הכל נע באור זוהר" ("יוסף", 127 - 145).

13. "היכן היה גופי לפני שנולדתי? ולהיכן ילך כשאמות? ... איפה הילד [שהייתי]? ... אז [אחרי המוות], נוכל במהרה ללידה מחודשת" ("הכרובים" 114).

14. "גם אם לא מצאנו תשובה, החיפוש כשלעצמו מועיל ביותר" ("החוקים לפרטיהם", א' 40).

15. "אם בספינות-הסוחר, הימאים היו מקבלים חלק שווה כשל רב-החובל ... **השיויון המוצהר לכאורה יצור חוסר-שיויון למעשה**, כי אין זה לפי מידת-השיויון לתת כבוד שווה לאנשים שאינם שווים במעמדם או בערכם. וחוסר-השיויון הוא שורש כל רע" ("החוקים לפרטיהם", א' 121).

16. "הבעל והאישה צריכים לדבוק בצניעות ולדאוג לעינייני ביתם, ולהוקיר את אחדות-הדעים בהסכמה האחד עם השני. כדי שמה שקרוי אחווה ושיתוף יהיה אמת מוצקה. לא רק בדיבור, אלא למעשה" ("החוקים לפרטיהם", א' 138).

17. "וההיפך מהתאוה היא ההתאפקות. האדם חייב להשתדל ולעמול ולהתענות בכל דרך שניתן לשער כדי לרכוש אותה, בהיותה הברכה הגדולה ביותר והתועלת המושלמת ביותר, הן לפרט והן למדינה" ("החוקים לפרטיהם", א' 149). וב"המשלחת לגאיוס" 14, כתב: "שתיית יין שלא כדת, זלילה ... משכבי זכר ונקבה ועוד מעשים אחרים העשויים להתיש כוח-הנפש והגוף ... כי עקב ההסתפקות [במועט, יבואו] בריאות ועוצמה, ועקב גרגרנות רפיון ומחלה". באגרת-אריסטאס 237, כתוב: "מה מועיל ביותר לבריאות? והוא השיב: ההסתפקות". ובבן-סירא ל"ז 32 - 34, כתוב: "ואל תלעיט ביטן מעדנים ... ומכלכל ארוחתו יאריך ימים".
18. "אין זה מטבעו של שום-דבר להכחד עד כדי חוסר-קיום. אלא שהקץ [מוות] מחזיר אותו [את הגוף] אל היסודות שמהם נוצר בתחילה" ("החוקים לפרטיהם", א' 266). ראו "חוק שימור האנרגיה".
19. **"כי השירה ומילותיה הן תרופות מבריות ומועילות"**. האחת מכניעה בקסמיה את התשוקות והמידות הבלתי-קצובות שבנו - באמצעות הקצב שבה, ואת המידות חסרות-הניגון שבנו - באמצעות הניגונים שבה. [השניה] מרסנת את גאוותנו המופרזת, באמצעות משקליה המדויקים. וכל אחד מחלקיה [של השירה] הוא שונה ומגוון, כפי שמעידים המוסיקאים והמשוררים, ולהם אנחנו חייבים להאמין" ("החוקים לפרטיהם", א' 342 - 343).
20. "כי העיקרון 'שום-דבר לא יהיה יותר מיד' - נכון בכל מובן" ("החוקים לפרטיהם", ב' 83). ובמשלי כ"ה 16, כתוב: "דבש מצאת - אכול דיך".
21. **"כי החוכמה עצמה היא שכר החוכמה"**. והצדק ושאר המידות הטובות, הם השכר של עצמם" ("החוקים לפרטיהם", ב' 259). ובמסכת אבות ד' 4 כתוב: "בן עזאי אומר ... ששכר מיצוה מיצוה, ושכר עבירה עבירה".
22. "היו זמנים כשהקדשתי את עיתותי לפילוסופיה ולהתבוננות בעולם ולאשר בו, [בהם] קטפתי את פירות המעולה והרצוי והמבורך בתחושות השיכליות. כי חייתי תמיד בקרב דברי-האל וחוקיו [התורה] ... וראיתי את עצמי בשימחה, כמי שהצליח להמלט מכל הגורלות המרים שיכולים לתקוף את חיי האדם ... [עד שהרעה] אחזה בי והשליכה אותי אל הים הגדול של צורכי-הציבור" ("החוקים לפרטיהם", ג' 1 - 3). וב"פירוש הסמוי" ב' 85, כתב: "וגם אני לא אחת, עזבתי את קרובי חברי ועירי והלכתי אל המדבר כדי לחזות במשהו מהדברים הראויים להתבוננות, אך לא השגתי דבר ... **ולפעמים** [דווקא] בלב המון של אינספור אנשים, אני יכול להגיע להתייחדות הנפש".
23. "לעיתים המוות פחות איום מהמחלה, במיוחד כזו הנמשכת זמן רב ושאיין לה סוף מוצלח או רצוי ... [וכאשר] התודעה, הברכה הגדולה ביותר שאלהים נתן לאנושות, מתענה בכל דרך אפשרית ונואשת מכל מבטח ומרפא; היא מוסרת לחלוטין ממישכנה ומהגרת בהשאירה בגוף רק את החלק הנחות של הנפש, כלומר את החלק הלא-תבוני שאפילו הבהמות חולקות" ("החוקים לפרטיהם", ג' 98 - 99).
24. "היא [הנפש] נחלקת להיגיון, רגש ותאוה ... [להיגיון מיוחד] הראש ... ולחזה יחסו את משכן הרגש ... ולתאוה יחסו את האיזור המקיף את הטבור [סרעפת]" ("החוקים לפרטיהם", ד' 92).
25. "משקל הגוף הכבד מטבעו, מושך עימו מטה [כוח-המשיכה] את עניי-הדעת. מוחץ וחונק [את הנפש] תחתיו, במשקל הברש" ("החוקים לפרטיהם", ד' 114).
26. "כי למעשה אני אומר, [התודעה] קבורה בגוף הכלה, הראוי להקרא הקבר שלה" ("החוקים לפרטיהם", ד' 188). וב"פירוש הסמוי" ג' 69, כתב: **"הנשמה שלנו** נושאת את הגוף, שמעצם טיבעו הוא מת ... **נושאת את מצבת הגוף**, לעיתים אפילו במשך מאה שנים".

27. "כי השלום, גם אם מאוד לא נוח, הוא עדיף על המלחמה ... מכל זה מובן, שעם היהודים הוא בעל-ברית וידיד לכל החשים כמוהו ולכל שוחרי-השלום" ("החוקים לפרטיהם", ד' 221 - 224).
- וב"המידות הטובות" 151, כתב: "כי שום-דבר לא נותר כמו שהוא והכל נתון לתמורות ושינויים. לכן זה אך טבעי שאלו שהיו אויבים למשך זמן, כאשר הם שולחים שליחים המגששים אחר השלום, יהפכו שוב לידידים המחוייבים לשלום".
28. "כי את כל הדברים בתוכנו שאינם תואמים [הרמוניים] ואינם מסודרים, יצר אי-השיוון. וכל אלו שיש בהם סדר, הם תוצר השיוון" ("החוקים לפרטיהם", ד' 237).
29. "ראוי שכל אחד יתפלל לאיומים שבמצבים, לרעב ולצמא ולא לשפע בלתי-מוגבל של בשר ושתייה" ("חיי ההגות", 56). ובמשל ל' 8, כתוב: "הטריפני לחם חוקי".
30. "הטבע יצר את כל בני-האדם חופשיים, אלא שעוולתם וחמדנותם של אלו המעדיפים חוסר-שיוון, שהוא מקור הרע בדכאון אחרים, נתן לחוקים יותר את השילטון על החלשים" ("חיי ההגות", 70). וצירלי צ'פלין אמר: "בעולם הזה יש מקום לכל אחד, והאדמה הטובה עשירה ויכולה לפרנס את כולם. החיים יכולים להיות חופשיים ויפים, אלא שאיבדנו את דרכנו" (נאום "הדיקטטור הגדול", 1940).
31. "יין הוא סם השטות. ומאכלים ותבלינים מעודנים מלהיטים את התשוקה, שיותר מכל החיות, אינה יודעת שובע" ("חיי ההגות", 74).
32. "החסיד לעומת זאת, אוהב את אורח-החיים שאינו מעורב בעסקים. נחבא ואוהב את ההתבודדות, חפץ להמלט מתשומת-הלב של ההמונים. לא בגלל שינאת-הבריות שהרי הוא אוהב-האנושות, אם משהו בעולם יכול להקרא כך, אלא מפני שהוא מתרחק מרשעות ... הוא מסתגר ונשאר לרוב בבית ... מבלה בנעימים בחברת האנשים המעולים ביותר שידעה האנושות, שאת גופותיהם הזמן אכן המיס, אבל הכתבים שנותרו מהם ממשיכים לחיות. בשירה ובדברי-הימים שבאמצעותם הנשמה משתפרת ומתקדמת לשלמות" ("אברהם", 22 - 23).
33. "כמו מתאבק [בספורט], הוא גבר על הצער" ("אברהם", 256. ביחס לאברהם שהתאבל על שרה).
34. "כעת אמשיך לפי הסדר ואדבר על הגבורה. לא גבורה במובן של מלחמה וטירוף הסרים למרות הלהט מנהיגם, כפי שסבורים רוב האנשים, אלא [במובן] של [גבורת] הדעת" ("המידות הטובות", 1). ראו משלי ט"ז 32: "טוב ארך אפיים מגיבור". ומסכת אבות ד' 1: "איזהו גיבור - הכובש את יצרו".
35. "אין זו אמירה בלתי-סבירה, שכל לימוד הוא בעצם זיכרון" ("שכר ועונש", 9). ובדיאלוג מנו של פלטו, כתוב: "לפיכך הנשמה, בהיותה נצחית ונולדת מחדש פעמים רבות ... יש לה ידע על כל [הדברים]. ואין זה פלא שתוכל לדלות מהזיכרון את כל שידעה מתמיד ... כי כל העיון וכל הלימוד, איננו אלא הזכרות".³
36. "הזרע החשוב ביותר הוא התקווה, המעיין לכל חיי האנשים ... בזכות התיקווה להפלגה מוצלחת, הימאי מפליג במרחבי-הים הגדולים" ("שכר ועונש", 11). וב"שכר ועונש" 88, כתב: "אל לנו להתיימש מהתקווה, שכאשר תאוות תודעתנו יוכנעו ויאולפו, אז גם יושבתו חיות-הפרא [בעולם]".
37. "ופרט לכך, שום דבר לא מגיע לכלל קיום שלם באמצעות הזרע לבדו, ללא התזונה [קרקע, רחם] הנכונה" ("נצחיות העולם", 98).
38. "כי בעיניים אפשר לתפוש רק מה שנמצא בעליל תחת ידינו, ואילו השכל ישיג גם את הדברים הסמויים מן העין העתידיים לבוא. אומנם אנחנו בעצמנו, מכהים את מבט השכל שעולה בחדותו על עיני בשר. אלה מבלבלים אותו באשר הם זוללים וסובאים, ואלה בבערותם שהיא הגדולה מכל

³ תרגום המחבר מהמהדורה האנגלית של Benjamin Jowett (אוקספורד 1875).

הצרות" ("המשלחת לגאיוס", 2). וב"נגד פלאקוס" 114, כתב: "כי יש בכוח השכל לסקור הכל בסקירה אחת ולשמוע בשמיעה אחת את כל הדברים, ההולכים ומתהווים לאט לאט במשך זמן ארוך".

39. "כי נפש כל אדם מחוננה בכוח נבואה נפלא, וביחוד נפש אנשים הנמצאים בצרה גדולה" ("נגד פלאקוס", 186).

40. "הו נפשי! אם מי מפיתויי התאוות מזמין אותך - הסבי פניך ממנו! היישירי מבטך לנקודה אחרת והתבונני ביופי האמיתי של המוסר. ובעודך עושה כן, המתני עד שהתשוקה למוסר תשקע בתוכך ותמשוך אותך כמו מגנט, ותוביל אותך ותשדך אותך מייד אל מושא תשוקתך החדש" ("הנפילים", 44).

41. "את הנקודה [מייצג מיספר] הגבול [אחת]. את הקו - המיספר שתיים. את השטח - המיספר שלוש. ואת הנפח - המיספר ארבע. ותוצאת חיבורם, כלומר של האחת השתיים השלוש והארבע, היא עשר" ("עשרת-הדברים", 26).

42. "לכן ידידי, לעולם אל תשתתף בתחרויות הרוע ולעולם אל תתמודד על התואר בתחרויות כאלה" ("החקלאות", 111).

43. "כי עיני גופנו רואות את השמש ביום ואת הירח בלילה, כאילו הם עומדים. אבל מי לא יודע שמהירות התנועה של שני הגופים הללו, איננה ניתנת להשגה? שהרי הם מקיפים בתנועה-מעגל את כל הרקיע ביום אחד. ובאמת גם רקיע-השמים עצמו, אף כי נראה עומד, סובב במעגל" ("בליל השפות", 100). ב"פירוש הסמוי" א' 2, כתב: "תנועת-השמש החולפת מעל לארץ ומתחת לארץ". וב"הכרובים" 25, כתב: "הארץ שהיא מרכז היקום". מכאן שסבר שהשמש מקיפה את כדור-הארץ. זו היתה הגישה הגיאוצנטרית השגויה של תלמי במאה ה-2 והיא הופרכה רק במאה ה-16 ע"י קופרניקוס.

44. "כמו בתרכובת של הרופאים, שהם קוראים לה 'טטרא-פארמאקון' [TetraPharmacon תרופת הארבעה]. וזו כמדומני נרקחת מדונג, חלב, זפת ושרף" ("בליל השפות", 187).

45. "וראיתי אחרים באותו הזמן [ביציע התיאטרון], כל-כך חסרי-תנועה [והתלהבות], עד כי נדמה שאין הבדל בינם לבין הספסלים הדוממים שעליהם ישבו" ("השיכרות", 177).

46. "כי עונות-השנה בחילופן ... נראות כאילו הן מתות [אבל] למעשה הן נצחיות, בעוברן באותו המסלול שוב ושוב" ("נצחיות העולם", 109).

47. "נאמר שהכת הקדושה ביותר של **הפיתגוראים** [פיתגורס], בין יתר רעיונותיהם הרבים והמצויינים, דגלה גם בכך שאין זה ראוי להלך בדרכים הסלולות והידועות" ("כל איש-מוסר הוא חופשי", 2). על הפילוסוף זנו כתב: "**אבל נראה שזנו שאב את האימרה הזו, כמו ממעיין חוקי-היהודים**" (שם, 57). ואת הפילוסוף פלטו הזכיר בין-היתר ב"נצחיות העולם", 141: "והאי אטלנטיס שהיה גדול מאפריקה ואסיה, כדברי פלטו ב'טימאאוס', תוך יממה אחת טבע בים כתוצאה מרעידת-אדמה עצומה ושיטפון [צונאמי] ונעלם לפתע".

גם **אריסטובולוס** ציין שחכמי יוון שאבו חלק מרעיונותיהם מהיהדות. הוא היה כהן ונשיא יהודי מצרים במאה ה-2 לפה"ס, ומורו של המלך תלמי פילומטר (180 – 146 לפה"ס). שיטתו דומה לזו של פילו ושניהם פעלו באותה אלכסנדריה. הוא מוזכר בספר חשמונאים ב' א' 10, ככתוב: "[מהיהודים] אשר בירושלים וביהודה ומועצת-הזקנים ויהודה, אל אריסטובולוס מורה המלך תלמי אשר הוא מזרע הכהנים המשוחים וליהודים אשר במצרים, שלום ובראות". כתביו המקוריים של אריסטובולוס לא שרדו, אבל אוסביוס מקיסריה (Eusebius, 263 – 339 לספירה) ציטט מדבריו מילה-במילה, בסיפרו Praeparatio Evangelica. יש בדבריו כדי לשפוך אור על מישנתו של פילו שינק

מאותם מקורות. וכך כתב: "[אריסטובולוס אומר:] **ידוע שאפלטון הכיר מקרוב את חוקת-תורתנו** ובחן בקפידה את המיצוות הכלולות בה. כי אחרים, לפני דמטריוס מפלרון [יוזם 'תרגום-השיבעים', ראו אגרת-אריסטאס 9 - 10] ולפני מלכות אלכסנדר [מוקדון] והפרסיים, תרגמו הן את סיפור יציאת אחינו העיבריים ממצרים והן את תהילת קורותיהם [במדבר], ואת כיבוש הארץ ואת ביאור כל החוקים [זו עדות לכך שהתורה תורגמה לשפות אחרות, עוד לפני 'תרגום-השיבעים']. לכן גלוי וידוע שדברים רבים הושאלו [מאיתנו] על-ידי הפילוסוף הזה שהיה מאוד משכיל. **וגם פיתאגורס אימץ מיצוות רבות שלנו** והטמיע אותן בשיטה שלו ...

אנחנו מוכרחים להבין את קול-האל, לא כמילים שרק נאמרות, אלא כמלאכות בונות. בדיוק כפי שמשא תאר בתורה את כל הבריאה כתוצר של מילות-האל, כשהוא חוזר ואומר בכל מלאכה: 'ויאמר אלהים ... ויהי-כן'. ... וכל החוקים בתורתנו מיוסדים על רחמים וצדק ומתינות וכל שאר הדברים שהם טובים באמת ... האל בורא כל-העולם אף נתן לנו את היום השביעי למנוחה, כי כל חיי האדם מלאים בטרדות ... אחד מאבותינו, שלמה, אמר שהיא [החוכמה] קיימת מלפני השמים והארץ [משלי ח' 23] ... שהאל נח ביום השביעי, אין פירושו כפי שחלק חושבים שהוא חדל מעתה והלאה מכל עשייה. אלא הכוונה היא שאחרי שהשלים את מלאכותיו, הוא קיבע אותן לנצח ... כי אחרי שקבע את הסדר שלהן, הוא שמר אותן כך ולא עשה שינוי [נוסף]. וגם כל העולם של היצורים החיים ושל כל הצמחים שצומחים, מתנהל בשביעיות. והשם שלו 'שבת' ופירושו 'מנוחה' ... [וגם] הסידור [אמר] במילים האלה: 'הראשון, הרביעי, השביעי יום קדוש' [עבודות וימים', פיסקה 770] " (ספר י"ג פרק י"ב).⁴

48. **"המחלה חשוכת-המרפא, הצפויה בכל מיקרה למתבגרים ונקראת זיקנה"** ("הכרובים", 68). וב"צאצאי קין" 71, כתב: "זיקנה, שהיא מחלה ארוכה וחשוכת-מרפא".

49. "[אל לך] לאמר את הכל ולגלות את מה שלא צריך להאמר ... **לפי דעתי, אלה שלמדו את אומנות-הדיבור, למדו גם לשתוק**" ("הרע אורב לטוב", 102). ובמסכת אבות א' 16, אמר שמעון בן גמליאל: "ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה".

50. "אף-אחד, בהתייחס לחושי, לא יאמר שהעיניים הן הרואות. אלא שהתודעה רואה באמצעות העיניים" ("צאצאי קין", 126).

51. "אנשים רדודים ביותר הם אלה, שחשבו אי-פעם שהגיעו לקצה, של איזשהו תחום-דעת" ("צאצאי קין", 152).⁵

⁴ תרגום המחבר מהמהדורה האנגלית של Edwin Hamilton Gifford (1903).
⁵ אימי רחל תמיד אמרה לי: "אין סוף ללימודים!"

• אימרות אלוה

52. "יש אנשים המעריצים את העולם עצמו, במקום את יוצרו" ("בריאית העולם", 7).
53. "האם נכון שאדם יתגאה ביתרונותיו האישיים, כאשר חיות אחרות מתעלות עליו? איזה אדם חזק או חסון יותר מהפר בחיות-הבית, או מהאריה בחיות-הבר? ואיזה אדם חד-עין יותר מהנשר או העיט? ואיזה אדם ניחן ביכולת השמיעה של הטיפש בחיות - החמור? איזה אדם יותר מדויק בחוש הריח מכלב-הציד? ... לפיכך הדרך הטובה האמיתית היחידה, הנכונה והשרירה היא האמונה [ביטחון] באלהים. חיי נחת, הגשמת כל התקוות הטובות, העלמות הקללות והתגלות מקור הברכות. הסתלקות הצרות, קבלת יראת-שמים, ירושת כל השמחות. שיפור בכל המובנים של הנשמה הנסמכת על מקור-כל-הדברים, שיכול לעשות הכל [טוב ורע] אך רוצה רק את הטוב ביותר" ("אברהם", 266 - 268).
- וב"צאצאי קין" 161, כתב: "איזה אצן יכול להתחרות במהירות כלב-הציד או הארנבת? והאיש חד-העין ביותר הוא עיוור לחלוטין בראייתו, בהשוואה לזו של נשרים".
54. "להאריך באבל יהיה מנוגד לחוכמה שרכש, לפיה אל לו לראות את המוות כקץ הנשמה אלא כניתוקה ופרידתה מהגוף, בשובה אל המקום שממנו באה. והיא באה, כמוצג בבירור באירועי בריאת-העולם, מהאלהים [ויפח באפיו נשמת-חיים ויהי האדם לנפש חיה, בראשית ב' 7]" ("אברהם", 258).
55. "היכולת של היצורים לקבל את הטובות, אינה תואמת לכוחו של האל להעניק אותן. כי כוחותיו עצומים יותר לאין-שיעור והיצורים שאין להם די כוח לקבל את כל עוצמתן [של הטובות] היו טובעים בהן, אילו לא מזג להם משפיע והקצה לכל אחד, את המידה המתאימה לו" ("בריאית העולם", 23). ובן-מתתיהו כתב: "ואנחנו לא נבקש את האלהים כי ישפיע עלינו טובה, כי האלהים נתן ברצונו את הטוב והניח אותו בין כל היצורים. רק נתפלל אליו לתת לנו כוח לקבל את חסדיו ולשמור עליהם" ("נגד אפיון", ב', 23).
56. "כי המצפון הטבוע בנשמה של כל אחד ולא עוזב אותה, לא נועד לתת-יד לדבר עבירה ומקפיד מטבעו לשנוא רע ולאהוב טוב ... כשופט הוא מלמד, נזוף וממליץ לנכשל לשנות את דרכו [לטובה]" ("עשרת-הדברים", 87). וב"בריאית העולם" 128, כתב: "המצפון המוצב בנשמה כשופט, אינו נרתע מלהוכיח בני-אדם ... באמצעות איומים - במקרים בהם סטו ביודעין, ובאמצעות אזהרות - במקרים בהם סטו בשוגג".
57. "תכונתה של האש, גם להאיר וגם לשרוף. אלו הנכונים להתחייב למצוות הקדושות [שבתורה], יחיו לעולמי-עד באור ... אבל כל אלו המתעקשים וממרים, נשרפים לעד בלהבות תאוותיהם" ("עשרת-הדברים", 49).
58. "בתייעוד בריאת-העולם שהוזכר קודם, משה מלמד אותנו דברים רבים נוספים ובמיוחד חמישה שיעורים יפים המתעלים על כולם. דבר ראשון, למען האתיאיסטים [חסרי-האמונה], הוא מלמד אותנו שהאל נוכח וקיים באמת ... שנית, הוא מלמד אותנו שהאל הוא אחד ... שלישית, הוא מלמד כפי שכבר הוזכר, שהעולם אכן נברא [לפי סדר] ... רביעית, אנו מבינים שהעולם שנברא הוא אחד כשם שבוראו הוא אחד ... השיעור החמישי שמשה לימד אותנו, הוא שהאל פורש את השגחתו כדי להטיב עם העולם" ("בריאית העולם", 170 - 171).
59. "האדמה ... מספקת כל שנה שפע בלתי-מוגבל של מזונות משובחים מכל סוג, אלא-אם-כן זעם האל מפר את האיוון הזה, בשל עוונותיהם הקיצוניים של התושבים" ("חיי משה", א' 6). השוו דברים ו' 17: "יחרה אף השם בכם ... והאדמה לא תיתן את יבולה".

60. "כי הכל שייך לאלהים והוא אינו נצרך לדבר. אבל לצדיק אין דבר שהוא רכוש. לא, אפילו לא עצמו" ("חיי משה", א' 157).
61. "אני עצמי אומר ... כי הוא [אלוהי ישראל], בהיותו האל החי [הווה] האמיתי היחיד, הוא באמת גם יוצר העולם. כי הוא גרם לדברים שלא היו קיימים, להתהוות [מלשון שם ההווה]" ("חיי משה", ב' 100).
62. "הו, אדונינו! איך יוכל אדם להללך בזמירות? באיזה פה, באיזו לשון, באיזה קול ראוי? היוכלו הכוכבים להצטרף למקהלה ולהפיק מנגינה הראויה לך? גם אם כל השמים יהפכו לקול, האם יוכלו לספר מעט מגדולתך?" ("חיי משה", ב' 239). השוו לתפילת "נשמת כל-חי". וב"המשלחת לגאוס" 6 - 7, כתב: "לו גם ניתן קול הברה לשמים ולכל צבאם, לא היו מספיקים למצוא מלים מתאימות ומקבילות לדבר הזה. אלא כוונתי לכוחותיו שהם משרתיו של אלהים, היינו: כוח היצירה, כוח השילטון, כוח ההשגחה ויתר הכוחות".
63. "נקרא [משה בפטירתו] על-ידי אב [העולם] אשר שינה אותו כעת, מהיות קודם שניים שהם נשמה וגוף, למהות אחת כאשר הפך אותו באופן גמור ושלים לתודעה זוהרת כשמש" ("חיי משה", ב' 288). וב"המידות הטובות" 76, כתב: "וכאשר הוא [משה] סיים את שירתו [האזינו, דברים ל"ב] ... הוא התחיל להשתנות ולעבור מהקיום הכלה אל חיי-הנצח".
64. "כבר הכרתי כמה אנשים שיצרו את הצלמים [אלילים] והתפללו והקריבו לאותם הצלמים שנוצרו בידיהם, כאשר היה ראוי יותר לשיטתם לסגוד לידיהם [שיצרו אותם]. אך אם חוששים הם מהאשמת הערצה-עצמית ולכן נמנעו מכך, שיסגדו [לשיטתם] לפחות לסדנים ולפטישים" ("עשרת-הדברים", 72).
65. "זה שיבוא לעיר הזו שהיא באמת הגדולה בערים, כלומר העולם הזה ויתבונן במרחבי הארץ: בהרים ובעמקים המלאים בחיות ובצמחים, ובזרמי הנחלים ... בגאות-הים האיתנה ובמזג-האוויר הנהדר ובחילופי העונות בשנה. ובשמש ובירח מושלי היום והלילה ובתנועת כל כוכבי-הלכת וכוכבי-השבת וכל צבא-השמים, האיננו צריך, או שעליי לאמר, חייב להכיר באב הבורא והמושל בכל המערכת הזו? שהרי אין אף יצירת-אמנות הנוצרת מעצמה. והעולם הוא יצירת-האמנות המעולה והמקצועית מכל היצירות, באשר הושלמה על-ידי מי שהוא מושלם בכל ושלים בחוכמה. באופן כזה אנחנו מקבלים מושג על נוכחות האל" ("החוקים לפרטיהם", א' 34 - 35).
66. "עלינו לראות ביקום את המקדש העליון האמיתי של אלהים" ("החוקים לפרטיהם", א' 66).
67. "האותות לכל אירוע על הארץ, חקוקים ומתוקנים בשמים" ("החוקים לפרטיהם", א' 92). ובמדרש בראשית רבה, י' 6 כתוב: "אמר רבי סימון: אין לך כל עשב ועשב, שאין לו מזל ברקיע שמכה אותו ואומר לו גדל".
68. "יבזה נרמז שאל לנו להלך עוד על הארץ, אלא להמריא מעלה ולנוע באויר. כי נשמת האדם המסור-לאל הכמהה לאמת, זורמת למעלה ומעפילה מהארץ לשמים. נישאת על כנפיים היא נוסעת במרחב הזמן, משתוקקת לקחת חלק ולנוע בקונצרט, [יחד] עם השמש הירח וכל שאר הכוכבים הקדושים וההרמוניים ביותר. תחת פקודתו וממשלתו של אלהים, שהמלכות שלו ללא מתחרה והיא לעולם לא תעורער, כי הוא מנהיג את היקום בצדק" ("החוקים לפרטיהם", א' 207).
69. "כי אלהים הוא גם כל הטוב וגם היוצר והבורא של היקום, והוא בראו בידעו בראשית את שעתיד לקרות. והוא המשגיח והמטיב המבורך ביותר, מלא בשימחה מכל סוג ... תן לו תודה על בריאת הכל כשלם ועל כל אחד מחלקי השלם" ("החוקים לפרטיהם", א' 209).

70. "זה אשר ... הפליג במסע החיים הארוך בנחת ... מוכרח לגמול [לתת תודה] לאלהים שהיה רב-החובל במסעו ... במזמורים ושירים ותפילות וגם בקורבנות" ("החוקים לפרטיהם", א' 224).
71. "האל הגואל הוא הסיבה לשלומנו [של אדם], ואין לייחס זאת לאיזה רופא ולאילו יכולת שלו. שהרי אלו שהם ילודי-אישה מועדים למחלות [בעצמם], ואינם מסוגלים להבטיח בריאות אפילו לעצמם" ("החוקים לפרטיהם", א' 252). וב"פירוש הסמוי" 226 - 228, כתב: "לעיתים ריפא הטבע את האדם ללא התרופות האלה, ולעיתים ייסר אותו למוות אף שניתנו לו [התרופות האלה] ... לכן הכי-טוב לבטוח באלהים". ובבן-סירא ל"ח 7, כתוב: "למרקחת ירקחם הרוקח [תרופות], אך קצרה ידו לרפאות, אם השם לא יתן חיים".
72. "למען האמת הזמן שם סוף לעיסוק הזונה, כי כאשר הנשים בלות, אף איש לא ניגש אליהן יותר ... אך איזה משך זמן יוכל אי-פעם לשנות את זנות-הנפש ... ולהעבירה לדרך-הישר? אף זמן לא יכול לעשות זאת, אלא רק האלהים לבדו שעבורו הכל אפשרי, גם מה שמבחינתנו בלתי-אפשרי" ("החוקים לפרטיהם", א' 282).
73. "שכן ידידי היקר, אתה בא לעולם עירום ואתה עתיד לעזוב אותו שוב עירום [איוב א' 21], כאשר קיבלת את הזמן שבין לידתך למיתתך בערבון מאלהים. ובמהלך [הזמן הזה] מה עליך לעשות, אם לא להשמר ולחיות בשיתוף ואחוזה עם יצורי-החיים? לאמץ שיויון אנושיות ומוסר, ולדחות חוסר-שיויון ועוול ורישעות-חברתית בלתי-מתחשבת; ההופכת את החיה האצילה ביותר בטבע, כלומר האדם, למפלצת אכזרית נטולת-רסן" ("החוקים לפרטיהם", א' 295).
74. "כי בני-אדם יכולים לשפוט את הנראה, ואילו אלהים יכול לשפוט גם את מה שאיננו נראה, כי הוא לבדו מסוגל לראות את הנשמה בבירור" ("החוקים לפרטיהם", ג' 52).
75. "ויש יאמר שאפשר לראות את כל עם היהודים כיתומים, בהשוואה לכל שאר העמים בארצות אחרות ... [כי] לעם הזה של היהודים אין בעלי-ברית כאלה לחוקיהם ולמנהגיהם המיוחדים ... והסיבה למסירות הזו לאלהים, היא הצדק והמוסר הרבים והנערצים של אבות האומה, שנותרו כצמחים שאינם מתים [אלא] מניבים פרי שיפרח לנצח לגאולת צאצאיהם" ("החוקים לפרטיהם", ד' 179 - 181).
76. "לכן כל אותם אנשים שגם אם בתחילה לא הכירו בבורא אבי-היקום, אבל אחר-כך השתנו ועשו כן, כאשר השכילו להכיר במלך האחד [האל] על פני הרבים - אנו מוכרחים לראותם כידידינו וקרובי-משפחתנו" ("המידות הטובות", 179).
77. "הוא [הצדיק] שקול לעם שלם" ("המידות הטובות", 185).
78. "להוכיח לכל האנשים, גם לשאינם נוחים להאמין, כי אלהים משגיח על הבריות וביחוד על העם השם בו מבטחו. אשר אבי כל היצורים ומלכם, עילת כל העילות, בחר לו לנחלה. שם העם הזה בשפת כשדים 'ישראל' ותרגום השם בשפה היוונית: 'ישור אל' [יביט, יראה את האל]" ("המשלחת לגאיוס", 3 - 4).
79. "ורק באל [אחד תאמינו היהודים] שאסור לכם להגות את שמו באותיותיו? וקאיוס נשא ידיו למרום והוציא מפיו מילים [שם השם ככתבן] אשר לא יתכן לשמוע אותן, ומה גם להזכירן בפירוש" ("המשלחת לגאיוס", 353).
80. "לדעתי אף צדיק איננו מת אלא חי לנצח, להבדיל מההזדקנות, בנשמה נצחית מטבעה שאיננה כבולה עוד במגבלות הגוף. אך למה אזכיר רק את האב הזה [יעקב אבינו] שהוא מן הנבראים? יש לנו את האב הבלתי-נברא [אלהים] - הקיים, הנצחי, רואה הכל ושומע הכל גם אם אף מילה לא נאמרה. הוא המתבונן בצפונות הלב, אליו אני קורא להיות לעד למצפוני ... כי אני [יוסף] ואל תתפלאו על

- דבריי, שייך לאל שהמיר את מזימותיכם המרושעות לשפע ברכות [התחת אלהים אני. ואתם חשבתם עלי רעה, אלהים חשבה לטובה', בראשית נ' 19] ("יוסף", 264 - 266).⁶
81. "באמת, המלך העצום ביותר מתגלה כעני חסר-ישע, בהשוואה לצדקה אחת. כי יש לו [למלך] עושר דומם ותו-לא, הקבור בין אוצרותיו או בתחתיות הארץ. אבל עושרה של הצדקה גנוז בחלק העליון של הנשמה" ("המידות הטובות", 85).
82. "אין 'עתיד' מבחינת האל, באשר גבולות הזמן תחת ידיו ... [כי] **בנצח אין עבר ואין עתיד, אלא הכל נוכח**" ("האל הבלתי-משתנה", 32).
83. "מתאמנים מבוקר עד ערב בהמתת חי-הגוף [הארציים], כדי לזכות בירושת חיים רוחניים ללא כיליון, שפירושם להנות מנוכחות הדברים שטרם נבראו ומנצחיות האל" ("הנפילים", 14).
84. "השיטה הבדוקה ביותר, היא **להגות באל החי באמצעות הנשמה לבדה, מבלי לאמר דבר**" ("הנפילים", 52). בבראשית ד' 10 כתוב: "קול דמי אחיך צועקים אלי" ובדברים י"ב 23 כתוב: "כי הדם הוא הנפש". מה הנפש מדברת אחרי פטירתו, ודאי בחייו!
85. "כי אלהים הממלא את הכל בעצמותו, הוא קרוב מאד ... [לכן עלינו] להמנע מלחטוא, כדי שרוח החוכמה האלוהית לא תסיים את שכנותינו" ("הנפילים", 47). ראו דברים ל' 11 – 14, תהילים ל"ח 22.
86. "דרך-המלך בין אמונה-טפלה לבין חוסר-אמונה, היא יראת-השמים" ("האל הבלתי-משתנה", 164).
87. "אף כי באמת, גם הכוחות המענישים, מקומם בין הכוחות המיטיבים" ("המשלחת לגאיוס", 7).
88. "האלהים ממטיר על תודעתנו את כוח השכל ועל החושים החיצוניים את יכולת התפישה. והברכות הללו הורעפו עלינו, לא באמצעות איברינו, אלא באמצעות זה שלו אנו חייבים גם את קיומנו" ("בליל השפות", 127).
89. "אלה מעדת-הצדיקים שנפטרו, יזכו לחיי-נצח" ("צאצאי קין", 39).
90. "ועליי להתפלל שאם אי-פעם אתכוון לעשות עוול, שאכשל **במזימת**" ("צאצאי קין", 82).

⁶ תרגום מהמהדורה האנגלית של Francis Henry Colson.

• אימרות חז"ל ואית-המקדש

91. "מה אם כן עשה [משה] **ליום השבת**? הוא ציוה על כל האנשים להתכנס יחד במקום אחד [בית-כנסת], להתיישב אחד ליד השני ולהקשיב לקריאת החוקים [התורה] בסדר מופתי ובכבוד, כדי שאף-אחד לא יהיה חסר דבר מהכתוב בהם. ובאמת, הם מתכנסים יחד בקביעות ויושבים האחד ליד השני. **ככלל, ההמון שרוי בשתיקה, פרט לזמנים שבהם נהוג להגיד 'אמן'** במענה לדברים שנקראו. ואז כהן אחד מהנוכחים או אחד מהזקנים, קורא בפניהם את החוקים ומפרש כל אחד ואחד מהם, עד לפנות ערב. וכאשר הם מסיימים הם מתפזרים [לבתיהם], לאחר שרכשו בקיאות בחוקים הקדושים והשתפרו רבות ביראת-השמים" ("היפותטיקה", 7.12 – 7.13).

92. "הוא [משה] **בחן וגילה, שהיה זה יום-ההולדת של העולם**. [היום] שבו השמים והארץ וכל צבאם [בראשית ב' 1] חוגגים, שמחים ומתענגים על כל ההרמוניות של המיספר שבע - ויום השבת" ("חיי משה", ב' 210).

93. "אפילו עד ימינו [בראשית הספירה], מקיימים היהודים שיעורי-הגות ביום-השביעי, הנוגעים לתורת אומתם ומקדישים את היום הזה [שבת] ללימוד ועיון בעיניי הבראה. שכן בתי-התפילה בערים השונות, מה אם לא בתי-ספר לחוכמה וגבורה ומתינות, וצדק ויראת-שמים וקדושה?" ("חיי משה", ב' 216).

94. "לפיכך, ביום השביעי מופצים בציבור בכל עיר אינספור שיעורים ליראה, מתינות, גבורה, צדק ושאר מעלות. במהלכם **הקהל יושב, שומר על שתיקה ומטה את אוזניו בכל תשומת-הלב** האפשרית, מתוך צמא לדברים משיבי-נפש. ואחדים שהם המלומדים, מסבירים להם את הדברים החשובים והמועילים ביותר, שיעורים שבאמצעותם עשויים כל חייהם להשתפר ... בעוד הגוף עסוק בעבודה [בששת הימים], הנשמה יכולה לנוח. וכאשר הגוף נהנה ממנוחה, הנשמה יכולה לעבוד ... **אסור ביום זה להבעיר אש**, בהיותה הראשית והזרע לכל התרחשויות החיים" ("החוקים לפרטיהם", ב' 62 - 65).

95. "לפיכך לפי דעתי, נאסר להבעיר אש בשבת מהסיבה שכבר הזכרתי ובאופן דומה אין זה חוקי לקושש עצים למדורה [אף שלא הובערה אש אלא נעשו הכנות לכך, ולכן 'לא פורש מה יעשה לו', במדבר ט"ו 32]" ("החוקים לפרטיהם", ב' 251).

96. "במהלך ששת הימים, כל אחד מהם [קהילת התראפויותם] פורש להתבודדות, להתבוננות בכוחות-עצמו באחד מהמקומות הקרוי מנזר ... אבל ביום השביעי [שבת], כולם מתקבצים כדי להשתתף באסיפה קדושה. הם מתיישבים לפי סדר הגילאים ... ואז המבוגר שבהם, שלו הבקיאות הרבה ביותר בתורתם, מתקדם ומדבר במבט ובקול איתן ... ומסביר בדיוקנות את המשמעות המדויקת של החוקים אשר אינם נחים על דפנות אוזניהם, אלא חודרים דרך שמיעתם אל הנשמה ... וכולם מקשיבים בשקט ... ומביעים הסכמתם בהנד-ראש או בלהט מבטם בלבד.

והמקום הקדוש המשותף הזה שכולם מתאספים בו ביום השביעי [בית-הכנסת], **צורתו מעגל** כפול מופרד למתחם גברים מזה ולמתחם נשים מזה ... ואף-אחד מהם אינו רשאי לאכול או לשתות לפני שקיעת השמש ... והם מצפים ליום השביעי כאחד המועדים המקודשים והמושלמים ביותר ... ולאחר שעיינו את נפשם [בתפילה ולימוד], הם פונים לעשות כן גם לגופם, בנותנם להם כפי שנותנים לבהמותיהם, מנוחה מלאה מעבודותיהם המתמשכות. ואינם אוכלים דבר שהוא מעודן, אלא לחם פשוט מתובל במלח ... והמשקה שלהם הוא מים מהמעין ... **הם אוכלים רק כדי לא להיות רעבים** ... והביתם שלהם ... נבנו כדי לתת מענה רק לצרכים ההכרחיים ביותר ... בקיצור, הם נוהגים בפשטות

גמורה ... האנשים האלה מוסרים את כל חייהם ואת עצמם ללימוד והגות בתופעות-הטבע, לאור האזהרות וההוראות הקדושות ביותר של הנביא משה" ("חיי ההגות", 30 - 64).

97. "ומדוע הרשה [אוגוסטוס] להם [ליהודים], לתפוש חלק גדול מן העיר רומי מעבר לנהר טיבר, והלא ידע לנכון שהשכונה ההיא נמצאת בידי תושבים יהודים? הם היו ברובם רומיים משוחררים, כי הובלו לאיטליה כשבויי-מלחמה [אחרי כיבוש ירושלים ע"י פומפיוס בשנת 63 לפה"ס] ונשתחררו על ידי בעליהם. ובכל זאת לא נאלצו לבטל אפילו דבר אחד ממנהגי אבותיהם. אבגוסטוס ידע גם כן שיש ליהודים בתי-כנסיות, ובהם הם מתאספים וביחוד בשבת קודש. כי ביום הזה הם משננים בציבור את החוכמה, מורשת אבותיהם" ("המשלחת לגאיוס", 155 - 156).

98. "השבת חלה אפילו על מיני החיות ועל כל חיה שהיא המספקת שירות לאדם ... היא חלה אפילו על כל מיני הצמחים והעצים. כי אין לקטוף, ואין ענף ואפילו עלה שמותר לחתוך או לתלוש, ביום הזה ... ומי הוא זה שלא יתן את כל הכבוד וההדר, [ליום] הזה **שנקרא 'הצום' [יום-הכיפורים]**? ... בצום הזה, כל מאכל ומשקה אסורים, כדי ששום תשוקה גופנית לא תפריע או תעכב את הפעילות הטהורה של התודעה ... כך שהאדם בחג הזה מתנקה [מחטאיו] בפני אבי-היקום בתפילות-קדושות, שנועדו לבקש מחילה על חטאיהם הקודמים, כמו גם הזכות והעונג שבברכות חדשות" ("חיי משה", ב' 22 - 24).

99. "משה ציין את ראשית שויון-האביב, כחודש הראשון בשנה [ניסן] ונתן את כבוד הבכורה, לא לחילופי הזמן בשנה כפי שנוהגים חלק מהאנשים, אלא לחסד וליופי הטבע הזורח לבני-האדם ... בחודש הזה, במוצאי הארבעה-עשר לחודש כאשר הלבנה במילואה, **נחוג חג הפסח** העממי הקרוי בכשדית פסחא" ("חיי משה", ב' 222).

100. "חג הפסח הנקרא בפי העברים 'פסחא', שבו כל העם מקריב קורבן ... מבלי להמתין לכהנים [שזו מלאכתם] ... וכל בית עוטה בזמן הזה צביון והדר של מקדש ... וכל [המשתתפים] מטהרים בטבילות-קדושות. והמשתתפים בסעודה מתכנסים יחד ... בתפילות ומזמורים ... החודש הזה [ניסן], שהוא השביעי במיספר ובסדר לפי מחזור השמש [המתחיל מתשרי], הוא [למעשה] הראשון בחשיבותו ולכן נקרא גם 'הראשון' בכתבי הקודש [ראשון הוא לכם לחודשי השנה, שמות י"ב 2] ... המחוקק ציוה על מצות, מתוך השוואה למצב היבול. **כי המצה שטרם הבשילה והושלמה, מעידה על התיקווה הטובה** והמשעשעת, מאחר והטבע [האלוהי] מכין את מתנותיו לבני-אנוש בעונה זו של השנה במזיגת שפע ועושר לצרכיהם. עוד אומרים פרשני התורה שהמצה היא מתנת הטבע [האלוהי], אבל לחם החמץ הוא תוצר של מלאכה [מלאכותי] ... הצבת שתי-עשרה החלות כמיספר שבטי-ישראל, על שולחן-הקודש [בבית-המקדש וזה לחם-הפנים שהיה ללא חמץ], מחזקת את הדברים שנאמרו ... יש גם מועד ביום הפסחא [פסח], הבא לאחר היום הראשון [של החג], והוא נקרא '**העומר**' [והניף את העומר לפני השם לרצונכם, ממחרת השבת יניפנו הכהן, ויקרא כ"ג 11]. פילו משתמש כאן פעמיים במילה 'יום', ונראה מכאן שפירש 'ממחרת השבת' כ'ממחרת יום החג-הראשון'. אם כך, התחיל את ספירת העומר בט"ז בניסן כמנהג הרבנים, ולא כמנהג הצדוקים ואחריהם הקראים, שפירשו את 'השבת' כשבת ממש ולא כחג הראשון] ...

החג המבוסס על המיספר חמישים [לספירת העומר] קיבל את השם '**חג הביכורים**', כי במהלך החג נהוג להגיש מינחה של שתי חלות חמץ [להבדיל מהמצה] העשויות חיטה, כראשית פרי-הדגן ... וראוי מבחינת הצדק והדת שאלו שקיבלו את המתנות הטובות ביותר מאלהים, את שפע המצרכים הנחוצים המועילים ואף הטעימים ביותר, לא יהנו מהם ולא יעשו בהם כל שימוש לפני שהגישו כמינחה את הפירות הראשונים [הביכורים] לזה שנתנם. [ולמען האמת] הם לא נותנים לו מאומה, **כי כל הדברים והנכסים והמתנות – הם שלו [של האל]** ...

מיד לאחר מכן מגיע חג החודש הקדוש [השביעי תשרי], שבו נהוג להריע בשופר בבית-המקדש ברגע שמוקרבים הקורבנות. לכן הוא נקרא **חג השופרות** [ראש-השנה הוא 'זכרון תרועה', ויקרא כ"ג 24] וזאת משתי סיבות: האחת נוגעת לעם [ישראל] והשניה משותפת לכלל האנושות. בנוגע לעם, בהיותו זיכרון למאורע הנפלא הנהדר והניסי ביותר שהתרחש, כאשר נמסרו הדברים הקדושים [במעמד הר-סיני - 'ויהי קול השופר הולך וחזק מאוד' - שמות י"ט 19. ובנוגע לכלל האנושות] ... התורה העניקה לחג זה שם של כלי-מלחמה [שופר], כדי להראות את התודה הראויה לאל פורש-השלום, שביטל את כל המריבות בערים ובכל חלקי העולם ...

אחרי חג השופרות, נחוג טכס הצום [יום-הכיפורים] ... [משה] הכריז על הצום [הזה] כחג וקרא לו **חג-החגים, ובשפת אבותינו: 'שבת השבתות'** [שבת שבתון ... תשבתו שבתכם, ויקרא כ"ג 32] ... הסיבה הראשונה [לכך], היא האיפוק שהמחוקק מעודד בעקביות את בני-האדם לסגל לעצמם תמיד, הן בדיבורם והן בתאווותם, זו שבבטן וזו שמתחתיה [איברי-המין] ... הסיבה השנייה, היא שכל אחד עסוק ביום הזה בתפילות ובתחינות. ומאחר וכולם מקדישים את כל הזמן מהבוקר עד הערב, לשום-דבר אחר מלבד התפילות הרצויות ביותר, שבאמצעותן הם משתדלים לזכות בברכת האל, מתחננים לסליחה על חטאיהם ומקוים לרחמיו ... [הסיבה השלישית] בעונה זו נאספת תנובת-הארץ שהצטברה במהלך כל השנה. לכן משה ראה בזלילה מיידית של היבול כמעשה חמדנות, אבל את הצום וההמנעות ממזון הוא החשיב כיראת-שמים מושלמת, המלמדת את התודעה שלא לסמוך על המזון כאילו הוא המקור לבריאות או לחיים [כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם, כי על כל מוצא פי השם יחיה האדם, דברים ח' 3] ...

האחרון בחגי השנה הוא זה הנקרא **חג-הסוכות שחל בעת השתוות הסתו**. באמצעות חג זה, המחוקק מלמד שני שיעורים. הן שהכרחי לכבד שיויון, העיקר הראשון וראשית הצדק ... [והשיעור השני] לאחר שראית את הבשלת כל פירות השנה, לתת תודה לישות הזו [אלהים] שהבשילה אותן ... ובאמת, האנשים מצווים לבלות את כל ימי החג בסוכות ... [וגם] לזכר המסע הארוך של אבותינו במדבר הגדול, כשגרו בכל תחנה באוהלים במשך שנים רבות. ונכון הוא לזכור בעת העושר את העוני, ובשעת התהילה את השפלות, ובתקופת השלום לחשוב על הסכנות שחלפו ... תחילת החג הזה בחמישה-עשר בחודש, מאותה הסיבה שכבר הוזכרה [מעלה] ביחס לעונת האביב [פסח שמתחיל גם בט"ו לחודש], כדי שהעולם יהיה מלא, לא רק ביום אלא גם בלילה, באור הנפלא ביותר ... לאחר שהחג נמשך שיבעה ימים,

הוא **הוסיף [יום] שמיני כחותם** וכינה אותו כמועד גולת-הכותרת [שמיני-עצרת] – לא רק לחג הזה, אלא לכל חגי השנה שהזכרנו ... מלבד כל אלו, יש טכס נוסף קדוש לאל ... [שבן] מביא [הישראלי] לבית-המקדש בשימחה רבה את הביכורים משפע היבול. עומד לפני המזבח, **מוסר את הטנא לכהן ובמעמד זה מדקלם מזמור נפלא** ונערץ שנקבע לאירוע [ארמי אובד אבי, דברים כ"ו 11-1]. אם אינו זוכר בעל-פה, הוא מקשיב בכל תשומת-הלב לכהן שאומר זאת [זה המנהג לפני התקנה המוזכרת בבבלי⁷]. ... את המזמור הזה שרים מתחילת הקיץ עד סוף הסתו [ובמסכת ביכורים א' 10 כתוב: 'מן העצרת ועד חגי' כלומר משבועות עד סוכות] בשתי מקהלות מבלי להפריע האחת לשניה ... כי האנשים לא יכולים להביא כולם בו-זמנית את פירות העונות לאל, במענה למצוותו, אלא אנשים שונים מביאים אותם בתקופות שונות. ולפעמים אפילו אותו אדם, מביא ביכורים מאותן האדמות בזמנים שונים" ("החוקים לפרטיהם", ב' 145 - 220).

⁷ "בראשונה, כל מי שהוא יודע לקרות [לקרא] – קורא, וכל מי שאינו יודע לקרות – מקרים אותו. נמנעו מלהביא [אלה שאינם יודעים לקרוא, כי נבוכו] -התקינו שיהיו מקרים [הכהנים] את מי שהוא יודע, ואת מי שאינו יודע" (בבלי, זרעים ג').

101. "והדיבר הרביעי הדין ביום השביעי [שבת], איננו יכולים לראות בו, אלא את סיכום [ראש-פרק] החוקים הקשורים במועדים [חגים] ... החג הקדוש של מולד-הירח [ראש-חודש] שאותו מציין העם בתרועה. ואת יום הצום [יום-הכיפורים] שבו נמנעים מכל המאכלים והמשקאות המהנים. את [החג] שהעברים קוראים לו בשפתם 'פסחא' [פסח] ... וביום החמישים [שבועות], הנמנה משיבעה שבועות של שיבעה ימים, שבו נהוג להביא כמינחה כיכרות-לחם ... שהם הפירות הראשונים [ביכורים] של התבואה ... החגים הגדולים הארוכים ביותר, [הנחוגים] בתקופת השתוות האביב והסתו בכל שנה ... כל אחד נמשך שיבעה ימים. אחד [פסח] מתרחש באביב לציון השלמת צמיחת הזרעים, ואחד [סוכות] מתרחש בסתו לציון חג ההודיה על אסיף כל הפירות שהניבו העצים. **ושיבעה ימים [פסח וסוכות] הוקצו בהתאמה לשבעת החודשים של כל שנה** [מניסן עד תשרי ומתשרי עד ניסן, אלו שיבעה חודשים] ... [וכן] זו השנה המכונה **'שבתון' [שמיטה]**, שבה מצווים האנשים לא לעבד את האדמה ... ויש חוקים נוספים לגבי **שנת החמישים [יובל]** ... והדבר החשוב ביותר [ביובל], הוא השבת הנחלות למשפחות שקיבלו אותן בראשונה" ("עשרת-הדברים", 158 - 164).

102. "והאנשים התייצבו [בזמן מתן-תורה חג השבועות], לאחר שהתנזרו מנשים ונמנעו מכל התענוגות, מלבד אלו הכרוכות במזון החיוני. טבלו במים והטהרו במשך שלושה ימים, וכיבסו את בגדיהם **ולבשו כולם את הגלימות הלבנות הבהקות** [הרי ההסבר לבגדים הלבנים בחג השבועות]" ("עשרת-הדברים", 45).

103. "זו הקדמה, מעין חגיגה-מוקדמת לחג הגדול מכולם, המסמל את המיספר חמישים [שבועות] - המיספר הטבעי והקדוש מכל המיספרים בהיותו מורכב מחזקת המשולש ישר-הזווית [משפט פיתאגורס] - שהוא הבסיס לראשית ולהווה של כל [הקיים]. ובכן, כאשר התאספו והם לבושים בגדים לבנים" ("חיי ההגות", 65 - 66). ב"בריאת העולם" פסקה 97, וכן ב"חוקים לפרטיהם" ב' 177, פילו מפרט את **אורכי צלעות משולש ישר-הזווית: 3,4,5** (כלומר: $3^2 + 4^2 = 5^2$).⁸

104. "בקודש-הקודשים, אשר בו נכנס הכהן-הגדול רק פעם אחת בשנה, היינו ביום שנקרא 'יום הצום' [יום-הכיפורים] להקטיר קטורת ולהתפלל לפי מנהגי אבותינו על שפעת טוב, שובע ושלוש לכל האנשים [בעולם]" ("המשלחת לגאיוס" 306).

105. "ביום העשירי [בתשרי] חל הצום [יום-הכיפורים], שאליו מתייחסים בכובד-ראש לא רק אלו הקנאים ליראת-שמים ולקדושה, אלא אפילו אלה שאינם נוהגים בשום מנהג דתי בשאר הזמן" ("החוקים לפרטיהם", א' 186).⁹

106. "האנשים מצווים להשפיל את רוחם בעשירי לחודש [תשרי, יום הכיפורים]. והמשמעות של כך היא להתרחק מהגאווה" ("צאצאי קין", 48).

107. "מקרא-קודש [חג] היה אז ליהודים, בתקופת השתוות היום והלילה שחלה בסתו. בזמן הזה נוהגים היהודים להעביר את דירתם לסוכות" ("נגד פלאקוס", 116).

108. "מולד הירח [נחוג] קודם כל, בגלל שהוא ראשית החודש [ראש-חודש] ... שנית, בגלל שבזמן זה אין דבר בכל רקיע-השמים שנעדר ממנו האור. שלישית, בגלל שבתקופה הזו העצם החזק והחשוב יותר [השמש], מאציל מכוחו על העצם החלש והפחות חשוב [הירח] ... הסיבה הרביעית היא, שמכל העצמים שברקיע-השמים, הירח חוצה את גלגל-המזלות בזמן הקצר ביותר ... ובאשר לטובות שהירח מרעיף לכל על-פני הארץ, היש צורך לדון בהן ולפרטן? ... מסיבות אלו ואחרות, מולד-הירח זכה לכבוד ותפש את מקומו בין החגים" ("החוקים לפרטיהם", ב' 140 - 144).

⁸ ואפשר גם: בסיס A=1, גובה B=7, יתר C=7+(7/100)

⁹ סוזן דניאל-נטף העירה על כך בחיך בתרגומה: "אין חדש תחת השמש". ראו כתבי פילון בעברית בהוצאת מוסד ביאליק, משנת 1986 ואילך.

109. "ובאותו האופן [שהאדמה נחה במועד שנת-השמיטה], מתנהגים המאמנים כלפי הספורטאים: כאשר הם מאמנים אותם בתרגילים מתמשכים ללא הפסקה [ואז] רגע לפני שהם מותשים, הם מרעננים אותם ... [וכך] מגדילים את כוחם הקודם, על-ידי מחזורי מאמץ-הפוגה" ("החוקים לפרטיהם", ב' 98 - 99).
110. "הוא [האל] ציוה שהם [המתכנסים בבית-המקדש בחגים] יטהרו עצמם באמצעות כיבוש היצרים. והוא כינס אותם בבית-המקדש להשתתף במזמורים ובתפילות ובקורבנות, כדי שבהשראת המקום והדברים שנראו ונאמרו באמצעות החזקים שבחושים, הראייה והשמיעה, הם יגיעו לאהבת כיבוש-היצר וליראת-השמים" ("החוקים לפרטיהם", א' 193).
111. "אין גינות צמחים בשטח המקיף אותו [את בית-המקדש]" ("החוקים לפרטיהם", א' 74).
112. "לתרומות בית-המקדש] לעולם לא יעלמו או ימעטו, כי כל זמן שהאנושות תתקיים - כך ישמרו תמיד התרומות לבית-המקדש" ("החוקים לפרטיהם", א' 76). פילו האמין שבית-המקדש ישרוד לנצח.
113. "הכהן הגדול של היהודים מקריב [את הקורבנות] לא רק בשם כל האנושות, אלא גם בשם יסודות הטבע - האדמה, המים, האויר והאש. ומכוון את תפילותיו והודיותיו למען כולם בראותו בעולם [כולו], וזה באמת נכון, את מולדתו" ("החוקים לפרטיהם", א' 97).
114. "בני האומה הזו [היהודים] נותנים את תרומותיהם לכהנים בשימחה ... בידעם שהם עצמם המקבלים, יותר מאשר נותנים" ("החוקים לפרטיהם", א' 144). ראו ויקרא כ"ב 29: "לרצונכם תזבחו".
115. "קורבנות הדם מייצגים את הכרת-הטובה מעצמנו [גופנו], בהיותנו [בשר] ודם. אבל מנחות הקטורת מראות את תודתנו מהחלק הראשי שבנו, רוחנו השיכלית שעוצבה לפי הדמות העליונה של צלם אלוהים" ("החוקים לפרטיהם", א' 171).
116. "האל אינו חפץ בבשר השומן של הבהמות, אלא בחרטה של האיש המקדיש אותו [את הקורבן]" ("החוקים לפרטיהם", ב' 35). ב"חיי משה" ב' 108, כתב: "אם המקריב יהיה בעל שאר-רוח והגון, אז הקורבן ראוי ... אפילו הייתי אומר, גם אם אף קורבן לא הוקרב! כי מה הוא הקורבן הנכון והאמיתי [לאל], אם לא יראת-השמים של הנשמה האוהבת את האל?". וב"החוקים לפרטיהם" א' 290, כתב: "אלהים איננו רואה בקורבנות את הקורבן האמיתי, אלא בתודעה וברצון הטוב של המקריב אותו". באגרת-אריסטאס 234, כתוב: "לכבד את האל, לא במנחות או קורבנות, אלא בנשמה טהורה ובאמונה עמוקה, שכל הדברים נוצרים ומכוונים על-ידי האל ולפי רצונו". ובבן-סירא ל"ה 1 - 2, כתוב: "נצור תורה - זבח. צדק ושמור מיצוה - קורבן רצון. גומל טובה - מגיש מינחה. ועושה חסד - מקריב תודה".
117. "לא אחת כששקלתי עיניי זה במחשבתי וחקרתי את כל המצוות הללו, תהיתי מדוע בחרה התורה [דווקא] ביותרת-הכבד ובכליות ובחלב כביכורי החיות המוקרבות, ולא בחרה בלב או במוח [למשל]" ("החוקים לפרטיהם", א' 213).
118. "אני משער שכמו שזהב יקר יותר מאבנים [מזבח האבנים, שמות כ' 21] וכמו שהדברים במקדש-הפנימי קדושים יותר מאלו שבחיצוני [מזבח הזהב של הקטורת המוזכר בשמות כ"ז 1, לעומת מזבח הנחושת של הקורבנות שבחצר המוזכר בשמות ל' 1]; באותו האופן, התודה באמצעות הקטורת עולה על זו שבאמצעות קורבנות-הדם" ("החוקים לפרטיהם", א' 275).

119. **"מזבח האל הוא נשמת החכם האומרת תודה ... על הנשמה הזו בוערת תמיד האש הקדושה,** השמורה והיוקדת. ואור התודעה היא החוכמה, כשם שמנגד, אפילת הנשמה היא הבערות" ("החוקים לפרטיהם", א' 287 - 288).

120. **"כך הייתי משיב לאיש כזה: 'יקירי, אלהים אינו שבע-רצון אפילו ממאות קורבנות שיקריב אדם על מזבח, שהרי הכל שלו ואינו נצרך לדבר. אבל הוא חפץ בלבבות האוהבים את אלהים [וואהבת את השם אלוהיך בכל לבבך, דברים ו' 4], ובאדם העמל בקדושה. מהם הוא לוקח ברצון [מנחות] ... ודברים פשוטים ביותר [דווקא], בהעדיפו אותם כאילו היו היקרים ביותר. וגם אם לא יביאו שום-דבר אחר, עדיין בהביאם את עצמם - את המושלמת שבמעלות ובאיכויות - הם מקריבים את המובחר שבכל הקורבנות, את הכבוד לאלהים מיטיבם ומושיעם במיזמורים ובהודיות. בתחילה מופקים במיתרי-הקול [ההודיות], ואחר-כך ללא עזרת הלשון והפה. המהללים מתפללים וקוראים באמצעות הנפש לבדה, והם נבחנים על-ידי הדעת בלבד. ויש רק אוזן אחת, זו של העליון, השומעת אותם. שכן שמיעת האדם, אינה מגיעה למרחק כזה שתוכל לחוש בהם. הטענה הזו היא אמת ולא ממני אלא מהטבע" ("החוקים לפרטיהם", א' 271 - 273).**

121. **"התורה קובעת שכל יום הוא חג, כאשר חיים בלי דופי, כאיש המציית בעקביות לטבע [האלוהי] ולמצוותיו" ("החוקים לפרטיהם", ב' 42).**

122. **"יש עדה של האנשים הללו המכונים 'איסיים', במיספר של למעלה מארבעת אלפים, לפי דעתי ... יותר מכל האנשים הם מסורים לשירות האל, לא בהקרבת בהמות מן החי, אלא בלימוד שנועד לשמר את תודעתם בקדושה וטהרה ... הם לבדם מכל בני-האדם כמעט, עניים וחסרי-כל. והם, מתוקף מנהגיהם ודרכי-חייהם ולא מחיסרון אמיתי של מזל טוב, נחשבים לעשירים מאוד אם לשפוט לפי שביעות-רצון והסתפקות במועט ... והם מגנים את האדונים, לא רק על העוולה, כמו על השחתת יסוד השויון [הטבעי] ... אכן, הם לומדים את תורת אבותיהם בכל עת, אבל במיוחד ביום השביעי [שבת] ... אין אחד שיש לו בית פרטי לגמרי שלו, שאינו שייך במובן מסוים לכולם ... והם רוחשים כבוד לזקניהם ומוקירים אותם ודואגים להם" ("כל איש-מוסר הוא חופשי", 75 - 88).**

123. **"יש עיר סורית על החוף ושמה אשקלון. כששהיתי בה בזמן שהייתי בדרכי אל בית-המקדש שבמולדתי כדי להעלות שם תפילות וקורבנות, ראיתי יונים בכמות עצומה בדרכים וכמעט בכל בית ... ואמרו לי שאסור ללכוד אותן" ("ההשגחה", ב' 64).**

• אימרות תורה

124. "התורה תואמת לעולם, והעולם תואם לתורה. ואדם המציית לתורה, הופך על-ידי כך לבן-העולם, בפועלו בהתאמה לחוקי הטבע ומצטרף להרמוניה היוצרת סדר ביקום כולו" ("בריאת העולם", 3).

125. " 'בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ' [בראשית א' 1]. 'ראשית איננה מתייחסת לזמן, כפי שאנשים מסויימים חושבים, כי לפני יצירת העולם הזמן לא היה קיים אלא נוצר יחד עימו' ("בריאת העולם", 26). לעומת זאת, ב"פירוש הסמוי" א' 2, כתב: "תהיה זו עדות לשטחיות גמורה, לחשוב שהעולם נברא בשישה ימים או בכלל במסגרת של זמן. כי הזמן הוא רק מרחב הימים והלילות ואת אלו יוצרת בהכרח תנועת-השמש, החולפת מעל לארץ ומתחת לארץ. אבל השמש היא חלק מרקיע-השמים ולכן עליך להודות שזמן הוא דבר שהופיע לאחר [יצירת] העולם".

126. "אלהים יצר את כל הדברים מבלי שנגע בהם ממש בעצמו, מאחר ואסור היה שהאל החכם והמבורך מכל יגע בחומרים שהיו בתהו-ובהו. והוא יצר אותם באמצעות כוחותיו הרוחניים, כלומר ה'אידיאות' " ("החוקים לפרטיהם", א' 329). השוו לעשרת האמירות מבראשית א'.

127. "אלהים המשיך ויצר יצורים בני-תמותה והתחיל בחיות המים ביום החמישי, ביודעו שאין דבר הולם יותר לחיות מאשר המיספר חמש. שהרי ההבדל בין חי לשאיננו חי הוא בחישה, והחישה מחולקת לחמש מחלקות [כידוע]: ראייה, שמיעה, טעם, ריח ולמישוש " ("בריאת העולם", 62).

128. " 'נעשה אדם בצלמנו כדמותנו' [בראשית א' 26]. האם אז, עליי לאמר, היה לו [לאלהים] צורך במישהו שיעזור לו? [שהרי כתוב 'נעשה' ברבים] ... הסיבה האמיתית מדוע נהג כך ידועה רק לאלהים לבדו, אבל ... יש דברים שהם בעלי טבע מעורב, כמו האדם המסוגל לתכונות מנוגדות: לחוכמה ולשטות, למתינות ולהפקרות ... בקיצור, לטוב ולרע" ("בריאת העולם", 72 - 73).

129. " 'אלה תולדות השמים והארץ בהבראם ... וכל עשב השדה טרם יצמח' [בראשית ב' 4] ... שהרי לפני שהארץ הוריקה, הוא אומר שאותה צמיחה היתה קיימת בטבע הדברים. ולפני שהעשב צמח בשדה, כבר היה קיים עשב, אף שלא-נראה" ("בריאת העולם", 129).

130. "מדוע רק אדם נקרא [על-ידי האל, בראשית ג' 9] אף שאישתו הסתתרה יחד עימו? ... שים-לב שהאיש אומר שהאישה נתנה לו [שם 12], ושהאישה לא אומרת שהנחש נתן לה, אלא שהשיא אותה ... מאיזו סיבה הוא [האל] מקלל את הנחש מבלי לתת לו רשות להתגונן? [שהרי לאיש ולאישה נתן אפשרות להשיב]" ("פירוש הסמוי", ג' 49 - 65). ובהמשך בפיסקה 188, שאל: "אבל האישה איננה 'הוא' אלא 'היא', אז מה נאמר?" (בראשית ג' 15).

131. ביחס לפסוק "ויאמר השם, לא ידון רוחי באדם לעולם בשגם הוא בשר, והיו ימיו מאה ועשרים שנה" (בראשית ה' 3) כתב: "בגלל שהם [בני-האדם] בשר, רוח-האלהים לא יכולה לשכון בהם [לנצח]" ("הנפילים", 29).

132. "והיו שניהם לבשר אחד" ("הנפילים", 65). פילו ציטט כאן מתרגום-השיבעים, המוסיף את המילה "שניהם" למקור בבראשית ב' 24: "על-כן יעזוב איש את אביו ואת אימו, ודבק באישתו והיו לבשר אחד".

133. "יש מי שודאי יאמר שהוא [קין], צריך היה להענש מייד במוות [על הרג הבל]. זו שיטת הסקה של בני-אדם, המתאימה לאלו שאינם תופשים את בית-המשפט העליון של כל בני-האדם ורואים במוות את קץ כל העונשים. כאשר בעיניי בית-המשפט האלוהי, זו בקושי תחילתם" ("שכר ועונש", 69).

134. "הבל, למרבה הפלא, הוא גם מת וגם חי ... [שהרי] הוא זעק בקול [דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה, בראשית ד' 10]" ("הרע אורב לטוב", 48).
135. "כל המוני האנשים החיים בעוולה, אינם שקולים לאיש אחד החי על-פי הצדק. לאיש הזה היוונים קוראים דקאליאון, אבל הכשדים קוראים לו נוח" ("שכר ועונש", 23).
136. "זה מה שהמחוקק אומר בפסוק אחד, בהצביעו על רצון האל: 'את מספר ימיך אמלא' [שמות כ"ג 26], בהתנבאו בחן רב ותוך דיוק מירבי ... לא [אמר שימלא] בחודשים או בשנים, אלא בימים, כך שאף יום בחיו של הצדיק לא יוותר לעולם ריק בדלת פתוחה לכניסת חטאים ... לפיכך לדעת, אפילו יום אחד שעבר ביושר מושלם, שקול לחיים שלמים וטובים של איש נבון" ("שכר ועונש", 111 - 112).
137. "והם [בני-ישראל] ישובו כולם לחירותם ביום אחד, כמו לפי אות מוסכם [ישוב השם אלוהיך את שבותך וריחמך ושב וקיבצך מכל העמים, דברים ל' 1-10] ... יקומו בבת-אחת ויבואו מכל המחוזות שניתן לשער, ימהרו כולם למקום אחד שיועד להם [ארץ-ישראל. והם] יודרכו על-ידי איזה חזון נשגב יותר במהותו מטבע בן-אנוש, נסתר באמת מעיני כולם, מלבד אלו שנגאלו. ובזכות מי יזכו לשיבה אל האב? ראשית, בזכות רחמיו מתינותו וחמלתו של זה שאליו מתפללים, אשר הוא תמיד מעדיף את הרחמים על העונש. שנית, [בזכות] קדושת כל אבות-האומה. כיוון שהם בנשמותיהם הגאולות מן הגוף, המפגינים כניעות כנה ואמיתית בפני המושל-בכל, אינם נוהגים לשאת תפילות-שוא למען בניהם ובנותיהם. ושלישית ... [בזכות אלו] שבקשיים רבים, הצליחו להחלץ משביל-חתחתים אל דרך מנצחת, שתכליתה איננו אלא לרצות את האל כפי שילדים מרצים אב. וכאשר ישובו, ערים שהיו עד לא מזמן תחת הריסות, יבנו מחדש" ("שכר ועונש", 164 - 168). בימינו, עם תקומת מדינת-ישראל, זכינו לראות את החזון הזה מתגשם!
138. "הוא [אברהם] הראשון שדיברו עליו כעל 'זקן' [זקן ושבע, בראשית כה 8] למרות שהיו אנשים שקדמו לו, שחיו פי שלושה ממנו בשנים" ("אברהם", 270).
139. "חמשת הערים שבארץ סדום [בראשית י"ד 1], הם סמלים המייצגים את חמשת החושים החיצוניים שבנו ... מתשעת המלכים, הארבעה הם כוחות ארבעת התשוקות שבנו: התענוג, התאוה, הפחד והצער" ("אברהם", 147, 236).
140. "ואין זו תוספת מיותרת בהוסיפו 'החוצה', אחרי אומרו 'ויוצא אותו' [בראשית ט"ו 5]. וכי מישוהו הוצא פעם פנימה?" ("פירוש הסמוי", ג' 40).
141. "שם האיש הזה בפי היוונים 'צחוק', אבל הכשדים קראו לו יצחק. והצחוק הוא ביטוי בגוף, לשימחה הנסתרת הקיימת בתודעה. והשימחה היא המעולה והיפה ביותר מכל התחושות הנעימות של התודעה. כאשר הנשמה מתמלאת בכל אחד מחלקיה בעליזות, צוהלת באב הבורא את כל האנשים והדברים, כלומר האל ... כשם שבמחלות חמורות ומסוכנות, הרופא נדרש לעיתים לקטוע חלקים מהגוף במטרה להבטיח את בריאות שאר הגוף. וכשם שכאשר מתחוללות סערות, רב-החובל נדרש לעיתים להשליך את המטען [לים] מתוך דאגה לשלומם של המפליגים ... באותו האופן, אנחנו מוכרחים להתבונן תמיד ביראה בטבע היקום בכללותו. ואנחנו מוכרחים לקבל את כל הדברים הנעשים בעולם ברצון, מבלי ליחס להם רישעות" ("שכר ועונש", 31 - 34).
142. "אילו השכלת להבין מלכתחילה שלא מעשיך הם הסיבה לחלקך בטוב או ברע, אלא סיבת האלהים הנוהגת ומושלת ביקום, אז היית נושא את האירועים הפוקדים אותך ביתר קלות" ("הכרובים", 36).

143. " ויצא יצחק לשוח בשדה' [בראשית כ"ד 63] ... כדי להתייחד ולשוחח בפרטיות עם שותפו למסע, המדריך של דרכו ונישמתו, כלומר אלהים" ("הרע אורב לטוב", 29). ובתלמוד הירושלמי כתוב: "ויצא יצחק לשוח בשדה", ואין שיחה אלא תפילה" (ברכות, דף כ"ט).
144. "שני בנים תאומים [והנה תומים בביטנה', בראשית כ"ו 24], שלכל אדם יש בראשיתו מיד עם לידתו נשמה הרה בתאומים, כלומר טוב ורע" ("שכר ועונש", 63). וב"החוקים לפרטיהם" ג' 178, כתב: "יש שני סוגים של נשמות, כמו שיש שני מינים באדם. האחת נשמה זכרית השייכת לגבר, והשניה נשמה נקבית הנמצאת באישה".
145. "[אדם] יערוב לשבועתו [האמיתית] בבריאותם או באריכות-ימיהם של אביו או אימו, אם הם בחיים, או בזיכרם אם נפטרו. ובאמת, הורי האדם הם העתק וחיקוי של הכוח האלוהי כאשר הביאו אדם שלא היה קיים, לידי קיום. איש אחד מוזכר בתורה [יעקב], אחד מאבות האומה ומהנערצים בשל חוכמתו [כמי] ש'ינשבע בפחד אביו' [וישבע יעקב בפחד אביו יצחק', בראשית ל"א 53] ... כדי שהדורות הבאים יכבדו את הוריהם כיאות, יאהבו אותם כמטיביהם ויכבדו אותם כמושלים שמונו בידי הטבע. ולפיכך לא ישאו לשוא את שם האל [הדיבר השלישי. מכבדי ההורים מכבדים את האל]" ("החוקים לפרטיהם", ב' 3).
146. "הוא [יעקב] שבתקופות חיו הראשונות עיניו נשמתו היו עצומות, התחיל עתה אף אם בקושי, לפקוח אותן [ויקץ יעקב משנתו ויאמר: אכן יש השם במקום הזה ואנוכי לא ידעתי', בראשית כ"ח 16] ... כי קרן-אור רוחנית טהורה מהאור, זרחה לפתע מעליו וגילתה לו את אמת העולם המתגלה רק לאיש התבוני המונחה על-ידי המושל [האל] ... קחו למשל את השמש המתגלה לנו באמצעות חושינו החיצוניים, האם אנו רואים אותה באיזו דרך, אם לא באמצעות השמש? ... האנשים הללו שהגיעו לאמת הצרופה, משיגים את תובנותיהם על האל - מן האל [עצמו], על האור - מן האור" ("שכר ועונש", 37 - 46). יש פתגם של יהודי מרוקו שלימדה אותי אימי רחל, האומר: "רבי מעאנד רבי". כלומר: חוכמת הרב, או המחונן, היא מאת הריבון עצמו.
147. ביחס לפסוק: "מזמרת-הארץ ... ואל שדי יתן לכם רחמים" (בראשית מ"ג 11 - 14) כתב: "קחו עמכם גם את תפילותי [זמירות] שאני נושא לאל הישועות, כדי שכונכרים שם תשא-חן בפני התושבים וכדי שתחזרו בשלום" ("יוסף", 195).
148. "אל לנו להתעלם מעובדה זו, שעשרת-הדברים הם ראשי-הפרקים של כל החוקים לפרטיהם, המופיעים לאורך כל שנות החקיקה, כמובא בספרים הקדושים" ("עשרת-הדברים", 154). פילו מפרט בכתביו את כל החוקים בתורה, כהשתלשלויות מעשרת-הדברים.
149. "[הדיבר החמישי] הוצב על הגבול שבין שתי החמישיות [שבועת הדברים] ... והסיבה לכך, אני חושב, היא זו: המהות של אבא ואמא, נמצאת על הגבול שבין הנצח למוות. של המוות - בהיותם קשורים לאנושות ולשאר החיות וככאלה גופם כלה. של הנצח - בהיותם דומים במעשה ההולדה לאלהים, שהוא אבי היקום ... אצל החסידות, הציפורים הזקנות נשארות בקן כי אינן יכולות עוד לעוף. אבל ילדיהן הייתי אומר, חוצים את כל הארץ והים ומכל המחוזות מביאים להוריהם את הנחוץ להם ... האין זה הוגן אם כן, לאור זאת, שאנשים הזונחים את הוריהם יכסו את פניהם מבושה ויוכיחו את עצמם? ... ולא יתכן שאנשים יוכלו לעבוד את האל הבלתי-נראה, כאשר אינם מגלים חמלה כלפי אלו [ההורים] הנראים והקרובים אליהם" ("עשרת-הדברים", 106 - 107, 116 - 120).
150. "כי ההורים עצמם, הם משהו בין האלוהי לאנושי, ויש בהם משניהם. מהפן האנושי, משום שנוולו והם עתידים למות. ומהפן האלוהי, משום שהולידו יצורים אחרים והביאו לידי קיום את מה שלא היה קיים. כי לדעת, מה שאלהים הוא עבור העולם, ההורים הם עבור ילדיהם ... [ההורים

משקיעים] בחינוך, הן של הגוף והן של הנפש [של ילדיהם] ומאפשרים להם לא רק לחיות, אלא לחיות טוב! **מאמנים את גופם בתרגילי התעמלות ואתלטיקה**, להקנות להם בריאות ומרץ ... ומשכילים את נפשם בדקדוק, חשבון, הנדסה, מוסיקה ופילוסופיה מכל סוג העשויה להעלות את התודעה הכלואה בגוף הכלה, ולהובילה מעלה אל המרומים ... התורה אומרת: 'שירא כל אדם מאביו ומאימו' [איש אימו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמרו - אני השם אלוהיכם], ויקרא י"ט 3. כלומר: אם תכבדו את ההורים ואת השבת, תהיו ראויים שאהיה אלוהיכם] ... ואנו חייבים להזהיר את הילדים לכבד את הוריהם ולירוא מהם כמנהיגים וכאדונים טיבעיים ("החוקים לפרטיהם", ב' 225 - 241).

151. "המילה 'רצח' [הדיבר השישי] מתייחסת לזה שהרג אדם, אבל למען האמת, זה חילול-קודש הגדול שבחילולי-הקודש. כי מכל הנכסים והאוצרות הקדושים בעולם כולו, אין דבר שהוא קדוש יותר במציאותו ואף לא בדימויו לאל, כמו האדם" ("החוקים לפרטיהם", ג' 83). ראו בראשית א' 27.

152. "כי כל הדברים שייכים לאל ... כך זה הגונב את הדברים השייכים לאל, ומייחס אותם לעצמו" ("פירוש הסמוי", ג' 33). זה פירוש מעניין לדיבר השמיני. ובפיסקה 195, הוסיף: **"רק אלהים רשאי לאמר 'שלי', כי רק לו לבדו, שייכים כל הדברים"**. ובמסכת אבות ג' 8, כתוב: "רבי אלעזר בן-יהודה איש ברתותא אומר: תן לו משלו, שאתה ושלך - שלו".

153. ביחס ל"לא תנאף": "רעה אחרת ... שעשתה דרכה ופשטה בערים, נקראת אהבת-נערים [משכב-זכר]. בעבר היתה זו בושה אפילו לדבר על כך, [והיום] החטא הזה הוא מקור לגאווה ... גם במיקרה שגברים ונשותיהם התיחדו בנסיבות כשרות, מקפידה [התורה] לפי חוקי הנישואין, שלאחר שקמו ממיטתם, אסור להם לגעת בדבר לפני שפנו לרחצות וטבילות" ("החוקים לפרטיהם", ג' 37, 63). ראו ויקרא ט"ו 18: "ואישה אשר ישכב איש אותה שכבת-זרע, ורחצו במים וטמאו עד הערב".

154. "בכל התשוקות, אין אחת כל-כך חמורה כמו התשוקה לחמוד את מה שאין לך [לא תחמוד], לדברים הטובים במראה אבל לא במציאות [אשליות] ... ומספרים שטאנטאלוס [אודיסאה י"א 580], כשחשק באיזה משקה כדי לשתות, לא יכל לעשות זאת כי המשקה נשמט משפתיו. וכשרצה לקטוף פירות, כולם נעלמו" ("החוקים לפרטיהם", ד' 80). וב"עשרת-הדברים" 149, כתב: "אדם הנשלט בידי התשוקה, צמא תמיד למה שאינו קיים. אף-פעם איננו מרוצה, מתבוסס בתאוות-שוא".

155. "החוקים הגלויים [הכתובים] הם כמו הגוף, והמשמעות הנחבאת הבלתי-נראית, השוכנת תחת המילים הכתובות היא כמו הנשמה. בה מתבוננת הנשמה-השיכלית ומתחילה לזהות בבירור את מה ששייך לעצמה, כמו במראה" ("חיי ההגות", 78).

156. "כמעט לכל, [און] לפחות לרוב החוקים בתורה יש משמעות סמויה" ("יוסף", 28).

157. "מלבד החוקים הללו [שבתורה], יש רבבות אחרים המתייחסים למנהגים ולתקנות הלא-כתובות של האומה ... שאף-אחד לא יעשה לאחר, את מה שלא היה רוצה שיעשו לו ... שאף-אחד לא ... יוסיף כל סבל על זה הנתון בצרה [בנפול אויבך אל תשמח], משלי כ"ד 17] ... אסור להתעלם מתחינת חיות מכל מין, הנמלטות אליך למחסה" ("היפותטיקה" 7.6 - 7.10). והלל אמר: "דעלך סני, לחברך לא תעביד. זו היא כל התורה כולה" (בבלי שבת, ב'). את ששנוא עליך, אל תעשה לחברך. זו היא כל התורה כולה.

158. "שילבתי בעקביות יחד, את מה ששמעתי עם מה שקראתי" ("חיי משה" א', 4). בהמשך אומר שבת-פרעה שאימצה את משה, היתה עקרה (פסוק 13). וב"המידות הטובות" 221, אומר שתמר גדלה בבית עובדי-אלילים והתחזקה ביראת-שמים. שני הדברים הללו אינם מופיעים בכתב בתורה.

159. "הראשון [אברהם] מייצג את החוכמה הנובעת מההוראה, השני [יצחק] את החוכמה הטיבעית, והשלישי [יעקב] את החוכמה הנובעת מהלימוד" ("חיי משה", א' 76).

160. "הערבים - אשר שמם הקדום הוא 'מדיינים' " ("המידות הטובות", 34).
161. "הצדיקים מצייתים [לתורה] בחפץ-לב, והרשעים בלית-ברירה" ("המידות הטובות", 94). ובהושע י"ד 10, כתוב: "כי ישרים דרכי השם וצדיקים ילכו בס, ופושעים יכשלו בס". ובבן-סירא ל"ט 33, כתוב: "כל אלה מטיבים לטובים, ולרעים לרעה יהפכו".
162. ביחס לשמות ל"ד 26, "לא תבשל גדי בחלב אימו" כתב: "ואם מישהו תאב [לבשל] בשר עם חלב, שיעשה כן מבלי לגרום לעוול כפול של חוסר-אנושיות וחוסר יראת-שמים. [הרי] יש אינספור עדרים בכל מקום" ("המידות הטובות", 144).
163. "משה הוביל את שירת הגברים [שירת-הים], ואחותו [מרים] את שירת הנשים ... כי קולות הגברים נמוכים ושל הנשים גבוהים, וכאשר יש שילוב הרמוני מושלם של השניים, מופקת מנגינה נעימה ומלבבת עד מאוד" ("חיי משה", א' 180, ב' 256). ראו שמות י' 9 – 12.
164. "האל מצווה על אלה המכנינים לחם, להפריש [במדבר ט"ו 19] ... אלה המפרישים את הביכורים הללו, מתקדמים בדרך המובילה ליראת-שמים" ("החוקים לפרטיהם", א' 132).
165. "והציווי הכתוב בעיניינים אלה [אם הכהן המשיח יחטא, לאשמת העם, ויקרא ד' 3], הוא ראשון במעלה וראוי להערצה. 'אם' אומרת התורה, 'חטא הכהן הגדול בשגגה' - ומוסיפה מיד - 'כאשר חטא שאר העם'. ובזאת מאשרת במילים ברורות שלכהן-הגדול האמיתי, לא זה שרק נקרא כך, אין חלק בחטא. ואם הוא אי-פעם נכשל, זה קורה לו לא בגלל מעשיו אלא בגלל שגיאות כלל העם. והשגיאה הזו איננה בלתי-ניתנת לתיקון, אלא ניתנת לריפוי בקלות" ("החוקים לפרטיהם", א' 230).
166. "מנהג הברבריים לשרוף את ילדיהם [דברים י"ב 31] ... [פירוש] שהם שורפים במציאות ומשחיתים את נפשם של הילדים שהם הוריהם, עוד מינקותם. כאשר לא הטביעו בתודעתם בעודה רכה, שום אמיתה אודות האל האחד והיחיד והחי [ההווה] באמת" ("החוקים לפרטיהם", א' 312 – 313).
167. "והתורה מאשרת את הנחתי, באומרה שאלו העושים את הישר בעיני הטבע והמוסר, הם בני האלהים, ככתוב: 'בנים אתם להשם אלוהיכם' [דברים י"ד 1]. כאשר תזכו להשגחתו ולטיפולו האישי, כאילו היה אביכם" ("החוקים לפרטיהם", א' 318).
168. "אבל אנחנו, שהננו יורשיו ותלמידיו של משה הנביא, לעולם לא נזנח את לימודנו אודות האל האמיתי. בראותנו כי ידיעתו היא האמת והשימחה וביודענו שחיי-הנצח האמיתיים, כפי שהתורה אומרת, זה לחיות בהערצה ובדבקות באל [ואתם הדבקים בהשם אלוהיכם, חיים כולכם היום], דברים ד' 4. בצוותה כך, היא נותנת לנו שיעור פילוסופי חשוב ביותר. **כי למען האמת, חסרי-האמונה הם מתים בנשמתם**, אבל אלו הערוכים בצבא האל האמיתי החי [כלומר ההוה - ומכוון לשם אלוהי ישראל] כמשרתיו, נהנים מחיי-נצח" ("החוקים לפרטיהם", א' 345).
169. "מלבד העובדה שהתורה היא באופן מסוים [ספר] הדרכה לכהונה, ושהאדם החי לפי חוקיה נחשב מיד לכהן. אם לא לכהן-גדול, אם לאמר את האמת" ("החוקים לפרטיהם", ב' 164).
170. "יש התוהים, מכל מקום, על כך [שבויקרא כ"ה 47 מוזכרים בני-משפחה כיורשים, אך לא ההורים. וכן במדבר כ"ז 8]. בראותם שהתורה מזכירה את כל בני-המשפחה [כיורשים] ... **מדוע עברה בשתיקה רק על ההורים, שנראה כי הם הראויים לפי חוק לרשת את רכוש ילדיהם**, כפי שהילדים יורשים את שלהם? וזו התשובה, ידידי הטוב: מאחר והתורה אלוהית ומאחר והיא תואמת תמיד להיגיון הטבע, היא איננה חפצה לבשר רעות. כי ההורים מתפללים להותיר צאצאים חיים היורשים את שמם, יחוסם ורכושם; בעוד אויביהם האיומים ביותר מייחלים להיפך כקללה" ("החוקים לפרטיהם", ב' 129).

171. "משה ציוה בבירור שעל השופט לרדוף את הצדק בדרכים צודקות [צדק צדק תרדוף], דברים ט"ז 20], כדי לרמוז באמצעות הביטוי הציורי הזה שאפשר לעשות כן [צדק] גם בדרכים שאינן צודקות. בגלל האנשים האלה שמוכרים צדק ומשפט בכסף" ("החוקים לפרטיהם", ד' 66). כלומר: **צדק [ב]צדק תרדוף**.

172. "[שלא] כמו מחוקק הקדמונים [המחמיר - ספרטה] ... [ולא] כמו זה שלימד את האיונים והסיברייטים התפארות ומתירנות. [משה] הקפיד על דרך-המלך בין שתי הדרכים, כך שהרפה את מה שהיה מתוח מידי ומתח את מה שהיה רפוי מידי ... כדי להפיק הרמוניה נקיה מטעויות וחיים מחזוריים" ("החוקים לפרטיהם", ד' 102). ראו ויקרא י"ח 3 – 4.

173. ביחס למאכלים הכשרים בויקרא י"א ודברים י"ד, כתב: "והוא נתן קנה-מידה של שתי בחינות לעשרת הבהמות שנימנו [והותרו לאכילה] באמצעות שני סימנים. ראשית - שהן חייבות להפריס פרסה, ושנית - שהן חייבות להעלות גרה ... באותו האופן [של העלאת הגירה], **האדם הלומד ... אינו יכול להחזיק [בחוכם] ולהכיל [לעכל] את כולה בבת-אחת**, אלא לאחר שהגה בכל מה ששמע באמצעות האימון המחזורי של זיכרונו [שינון] ... [ויכולתו] להבדיל ולהבחין בין שני הפכים - במי ראוי לבחור וממי להמנע - שאותה מסמלת הפרסת-הפרסה" ("החוקים לפרטיהם", ד' 106 - 108).

174. **ביחס ל"קריאת-שמע"**, כתב: "התורה אומרת לנו שאנו חייבים לשים את חוקי-הצדק בליבנו ולקשור אותם כסימן על היד ושיהיו מתנועעים מול עינינו ... סימן למה? הוא לא אמר בפירוש, [אבל] אני מאמין שבגלל שהם סימן להרבה דברים ולא לדבר אחד ... **כך שבכל תנוחה ובכל תנועה [יענדו את האות] בכל מקום**, פרטי כציבורי. לא רק כשהם משכימים, אלא גם כשהם שוכבים לישון, יתענגו על חזיונות הצדק ... הוא ציוה עליהם גם לכותבם ולשימם בחזית מזוזות הדלתות של כל בית, כדי שהיוצאים או השוכנים בבית, יוכלו לקרוא את הכתובות החקוקות ... הוספה [על דברי התורה] תוליד אמונה טפלה, ואילו גריעה תוליד כפירה וגם על-ידי כך תשקע יראת-השמים" ("החוקים לפרטיהם", ד' 137 - 147).¹⁰

ויוספוס כתב: "**עליהם לענוד על מצחם ועל זרועם [את האות] ... בכל מקום**" ("קדמוניות היהודים", ד' ח' 13). ואלעזר הכהן-הגדול אמר: "גם בבגדינו, הוא נתן לנו אות מיוחד המעורר את הזכרון [ציצית, במדבר ט"ו 37 - 41, דברים כ"ב 12]. וכן ציונו לשים את דברי-הקודש בשערינו ובדלתותינו [מזוזות], למען יהיה האל תמיד בזיכרון. והוא ציוה בפירוש **שהאות יקשר סביב ידנו, להורות בבירור שכל פעולה [כל הזמן] צריכה להעשות בצדק תוך זיכרון מקומנו**, ומעל לכל תוך יראת האל. וכן ציונו להתבונן ביצירות האל בשוכבנו ובקומנו, ולא רק בדיבור, אלא גם במחשבות על השינויים והרישומים החולפים בהרדמנו ובהקיצנו. [בהבנה] כמה אלוהיים ובלתי-נתפסים השינויים הללו ... כי החוקים לא נוצרו סתם מתוך גחמה אלא בשם האמת, כדי להראות את ההגיון הנכון" (אגרת אריסטאס, 158 - 168).

175. "ישנה גם המיצוה הזו שהיא לתועלת רבה לציבור, האומרת: 'לא תזיז את גבולות שכניך שאנשים קודמים הציבו' [לא תסיג גבול רעיד', דברים י"ט 14]. צו זה ניתן כפי הנראה, לא רק ביחס לירושות וגבולות האדמה כדי למנוע חמדנות, אלא גם כגדר למנהגים קדומים. כי המנהגים הם חוקים לא-כתובים, מסורות הקדמונים שאינן חקוקות על אבן או כתובות על נייר שעלול להאכל על-ידי העש, אלא טבועות בנפשות אלו החיים על פיהן" ("החוקים לפרטיהם", ד' 149).

¹⁰ הובא כאן תרגום קולסון (עמוד 93 - 94) כי בתרגום יאנג נשמט האות על היד.

176. "ומהיום הראשון שמישהו [מלך] נכנס למישרתו, הוא [משה] מצווה עליו לכתוב עותק לספר התורה בכתב-ידו שיספק לו סיכום ותמונה תמציתית לכל החוקים [ויהיה כשיבתו על כיסא ממלכתו, וכתב לו את מישנה-התורה הזאת, דברים י"ז 18] ... כי כאשר אדם קורא, הרשמים של קריאתו מפליגים ממנו והלאה, נסחפים בקצב אמירותיו. אבל אם הוא כותב, הם נחתמים בליבו בנחת ... כי הכתבים במובן מסוים, קלים יותר להבנה על-ידי מי שכתבם ... [ויאמר המלך לעצמו] 'מלכים אחרים נושאים שרביטים בידיהם ויושבים על כסאות-מלכות בממלכה, אבל **השרביט שלי יהיה ספר המשנה של התורה**' ... מנהיג המושל לפי התורה, גם כאשר מת, עדיין הוא חי חיים ארוכים. כאשר מעשיו שהותיר מאחור הם נצחיים, גלעד בל-יהרס ליראת-השמים ולמוסר שלו" ("החוקים לפרטיהם", ד' 160 - 169).

177. "יוביערת הרע' [דברים כ"א 21] - לא מהעיר או מהארץ או מהאומה - אלא 'מקרבך'! כי מחשבות רבות פסולות ומגונות אורבות בתוכנו" ("השיכרות", 28).

178. "ונראה לי שהיטב נאמר בספר משלי: אנשים הרואים את דרך-הישר מלפני האל ואנשים [יומצא-חן ושכל-טוב בעיני אלהים ואדם, ג' 4]. כי באמצעות שניהם, יוכלו אנשים אלה לרשת את הטוב המושלם" ("השיכרות", 84).

179. "זאת ועוד: המלך של **ארץ מצרים, כלומר של הגוף**" ("השיכרות", 208). וב"פירוש הסמוי" ב' 59, כתב: "כי ניתן לו [ליצחק] צו שלא ירד אל מצרים [בראשית כ"ו 2], כלומר אל הגוף". מבחינת פילו, ידוע שמצרים משולה לגוף הארצי.

180. "כאשר ישמעאל היה כבן עשרים שנה, משה קורא לו [עדיין] 'ילד' [בראשית כ"א 14] ... לישמעאל עשו ברית-מילה בגיל שלוש-עשרה שנים, לפני לידת יצחק. וכאשר האחרון [יצחק] נגמל מחלב [שם, 8] בהיותו כבן שבע שנים" ("הפיכחות", פיסקה 8).¹¹ ורש"י פירש: "ויגמל - לסוף עשרים וארבע חודש".

181. "אבל אנחנו לא נהיה פרשנים או דרשנים של הסודות הקדושים, לאלו הנגועים במחלה חשוכת-המרפא של גאוות-השפה והביטויים המפולפלים, המלהטטים מנהגים בדויים ומודדים טהרה וקדושה על-פיהם בלבד". ובתרגום קולסון (Colson F.H): "אין להם אמות-מידה אחרות לטהרה וקדושה, מלבד מילותיהם ומשפטיהם הריקים ופולחן הטכסים המגוחך שלהם" ("הכרובים" 42).

182. "אלה האמונים על ההסבר הרישמי-מילולי ועל הפירוש הגלוי [הפשט] של החוקים [בתורה] ... אבל אנו, המונחים על-ידי השכל-הישר העומד לשרותינו, נפרש זאת לפי ההסבר [הסמוי] שיהיה מוכן לחשוף בפנינו" ("הפיכחות", 33).

183. "השם 'בצלאל' פירושו בתרגום: 'העמל בצללים' [בצל האל]" ("נטיעת נח", 27). על השם רבקה אמר: "התמדה" [שקידה], שהעבריים מכנים 'רבקה' " (שם, 169).

184. על השם לוי אמר: "השם 'לוי' פירושו בתרגום: 'הוא בשבילי [לוי]' " ("נטיעת נח", 64. ראו דברים י" 9). ועל אהרון אמר: "**ואהרון הוא הכהן ותרגום שמו הוא: 'הררי' [איש ההר]**" ("השיכרות", 128). ראו במדבר ל"ג 38, תהילים קל"ג.

185. "לאנשים הללו [שזכו] אומר המחוקק, ניתנו 'ערים גדולות וטובות אשר לא בנית, ובתים מלאים כל טוב אשר לא מילאת, ובורות חצובים אשר לא חצבת, כרמים וזיתים אשר לא נטעת' [דברים ו' 11]. באומרו 'ערים' ו'בתים', הוא [משה] משרטט כאן באופן סימלי את המעלות הכלליות והפרטיות ... כי את הכלל מסמלת העיר ... ואת הפרטים מסמל הבית ... והבורות [מסמלים] צינורות אלוהיים של מים

¹¹ תרגום המחבר מהמהדורה האנגלית של Francis Henry Colson.

ושפע" ("האל הבלתי-משתנה", 94 - 96). פילו כתב כאן "בורות-מים" לפי תרגום-השיבעים,¹² וזה פירוש נהדר לשאלה שלא מצאתי לה תשובה עד כה.

186. ביחס לבראשית ל"ח 18 - 30, כתב: "[ותמר] קיבלה זרע אלוהי. ובהתמלאה בזרע המוסר היא הרתה והתייסרה בצירי-הלידה של המעשים המוסריים" ("האל הבלתי-משתנה", 137). זה הפירוש הסמוי של פילו, אבל במקום אחר כתב: "ועלינו לדעת בביטחון מלא שמאז ומעולם אנשים הופרו מאנשים אחרים במחזוריות קבועה, כאשר האיש מזרע את האישה [כלומר כדרך הארץ]" ("נצחיות העולם", 69).

187. "אתה רואה שלא השם הדובר כאן הוא ההורג, אלא אלהים" ("פירוש הסמוי", ג' 73). בבראשית ל"ח 8, כתוב: "ויהי ער בכור יהודה רע בעיני השם וימיתהו השם". פילו כתב "אלהים" כי קרא מתרגום-השיבעים, שם יש הפרדה בין שם ההויה לשם האלהים וכתוב: "וער בכור יהודה היה רע לפני השם, ואלהים הרג אותו".¹³

188. "הסיפור הזה [מגדל בבל, בראשית י"א 1 - 9] דומה לזה של האלואדיי [Aloadae תאומי ענק] שהגדול והנודע במשוררים הומרוס, מספר שזממו לערום את שלושת ההרים הגבוהים ביותר האחד על השני ... שתהיה להם דרך, בשאיפתם להעפיל לשמים ... ויש סיפור נוסף בהקשר זה ... על אחדות השפה בין החיות. ואומרים שבמקור, לכל החיות בעולם - בין אם של הארץ, הים או השמים - היתה שפה אחת בלבד" ("בליל השפות", 4 - 6).

ביחס לבראשית ב' 21, כתב: "ויפל השם אלוהים תרדמה על-האדם, וישן ויקח אחת מצלעותיו, וכן הלאה. המשמעות המילולית של הדברים הללו היא אגדתית" ("פירוש הסמוי", ב' 19). וכן: "לחשוב שהכוונה כאן [בראשית ח' 8, גן-העדן] היא שאלהים נטע כרמים, זיתים תפוחים רימונים או כל עץ מסוג זה, איננה אלא שטות חשוכת-מרפא" ("נטיעת נח", 32). אבל בניגוד לכך, כתב במקום אחר: "באשר לכוח היצירה של אלהים [בתורה], לא תמצא אגדות פרי-דימיון ערמומי, אלא רק חוקים טהורים של אמת איתנה" ("הרע אורב לטוב", 125).

189. ביחס לפסוק: "וכל יצר מחשבות ליבו רק רע כל היום" (בראשית ו' 5), כתב: "כל מחשבה ומחשבה בלב האדם היתה מרושעת, כל הזמן" ("בליל השפות", 25).

190. "והדום רגליו [שמות, כ"ד 10], שנעשה מאבן הספיר, הוא משל לרקיע השמים ... העולם נתפש באמצעות החושים החיצוניים, כהדום רגלי האל ... אבל האל איננו אדם והסיבה שאנו לפעמים מדמים אותו ככזה, לצורך הלימוד, היא בגלל שאיננו מסוגלים להתעלות על עצמנו" ("בליל השפות", 96 - 98). ורמב"ם פירש אותו דבר כשכתב: "מה הוא זה שנאמר בתורה: 'ותחת רגליו' ... הכל לפי דעתם של בני-אדם הוא, שאינם מכירים אלא הגופות. ודיברה תורה כלשון בני-אדם, והכל כינויים הם" (משנה תורה, הלכות יסודי התורה, א' 9).

191. "נאמר תפילה יפה וראויה, שגם משה אמר והתפלל לאל, שיפתח את אוצרו" ("פירוש הסמוי", ג' 104). וזו התפילה: "יפתח השם לך את אוצרו הטוב את השמים, לתת מטר ארצך בעיתו ולברך את כל מעשה ידך" (דברים כ"ח 12).

192. "והוא כזרע גד [מן, שמות ט"ז 31]" ("פירוש הסמוי", ג' 170). בתרגום האנגלי נקרא הגד Coriander, והוא הכוסברה.

¹² "Wells Dug in the Rock" – "The Septuagint", By L.C. Brenton.

¹³ "And Er, the first-born of Judas, was wicked before the Lord, and God killed him".

193. " 'צחוק עשה לי אלהים' [בראשית כ"א 5] ... פיתחו אוזניכם סקרנים ושימעו את הקדוש שבסודות ... השם הוליד את יצחק" ("פירוש הסמוי", ג' 219) השוה בראשית כ"ו 8: "והנה יצחק מצחק את רבקה אשתו", ובראשית כ"ה 19: "אברהם הוליד את יצחק".
194. "בהזדמנות אחת, שמעתי הסבר גאוני מנבכי נשמתי ... היא אמרה לי שבתוך האל החי [נשם ההויה] היחיד האמיתי, יש שני כוחות עליונים ראשיים: חסד וממשלה. בחסדו הוא ברא את הכל, ובממשלתו הוא מושל בכל אשר ברא. והדבר השלישי בין שניהם שביכולתו לחברם יחד, היה השכל ... את שני הכוחות הנבדלים, הממשלה והחסד, מסמלים הכרובים [שמות כ"ה 20: 'והיו הכרובים פורשי כנפיים למעלה ... ופניהם איש אל אחיו']. ואת השכל מסמלת החרב הלוהטת [בראשית ג' 24: 'וישכן מקדם לגן-עדן את הכרובים, ואת להט החרב המתהפכת']" ("הכרובים", 27 - 28).
195. "אני שהתבוננתי בנביא ירמיהו ולמדתי [מכתביו], שלא היה רק מצוי בסודות הקדושים אלא גם פרשן ודרשן גדול שלהם, לא היססתי להיות תלמידו" ("הכרובים", 49). פילו חש קירבה מיוחדת לירמיהו, שכידוע גם הוא התגורר במצרים.
196. " 'השם רועי לא אחסר' [תהילים כ"ג 1] - שכל אחד יאמר את הדבר הזה בתורו, כי ראוי ביותר לכל אדם שאוהב את האל, ללמוד מיזמור כזה ... כי לא יתכן שיהיה חיסרון של משהו נחוץ, כאשר האל מכהן בראש" ("החקלאות", 50 - 53). פילו מעיד כאן שיטת לימוד של שינון מזמורי-תהילים בקבוצה.
197. "אבל אתה רואה שהוא נותן כאן [בבראשית ל"ז 14 - 15] תיאור כמעט מיותר, של הארץ שממנה הוא שולח אותו [ככתוב 'מעמק חברון' ולא 'מחברון']. באופן שאיננו אלא מצווה עלינו, לנטוש את הפשט של הכתוב [כי נרמז שם מעבר מעמק למישור]" ("הרע אורב לטוב", 15).
198. "על כך אומר משה בפסוק נוסף: 'והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו' [דברים, ט"ו 8]. החלק השני של הפסוק מראה שאין להעניק את הכל, אלא רק את אותם הדברים המתאימים לצרכיהם של אלו המבקשים אותם" ("צאצאי קין", 142).
199. "בשירה-הגדולה [שירת-האזינו] נאמר כך: 'שמנת התעשרת חרגת ויטוש את האל יוצרו' ("צאצאי קין", 121). וכך בתרגום-השיבעים, אבל בתנ"ך שבידינו כתוב: "שמנת עבית כשית, ויטוש אלוה עשהו" (דברים ל"ב 15).
200. "משה החכם בכל, כי הוא השביעי מאברהם" ("צאצאי קין", 173). וזה נכון כי: אברהם, יצחק, יעקב, לוי, קהת, עמרם, משה (ראו שמות ו' 16 - 20).

• מקורות ציקריים

1. דה-רוסי, עזריה. מאור עיניים. מנטובה, 1574.
2. כהנא, דוד. ביבליותיקה גדולה, חוכמת שמעון בן-סירא. ורשה: תושיה, 1912.
3. שטיין, מנחם. כתבי היסטוריה: נגד פלאקוס, המלאכות אל קאיוס. תל-אביב: א.י. שטיבל, 1937.
4. שמחוני, יעקב נפתלי. קדמות היהודים נגד אפיון. תל-אביב: א.י. שטיבל, 1939.
5. Colson, Francis Henry. **Philo**. London: Harvard university press, 1935.
6. Thackeray, St.J. Henry. **The letter of Aristeeas**. London: Macmillan & Co., 1904.
7. Whiston, William. **The Antiquities of the Jews**. London: Ward Lock & Co., 1878.
8. Yonge, Charles Duke. **The Works of Philo Judaeus**. London: G. Bell, 1855.

באהבה לאימי רחל ולאבי אליהו.

יהיו לרצון אמרי-פי והגיון ליבי לפניך, השם צורי וגואלי.

